

บทที่ 2

การบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทและรินไซเซน

2.1 การบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท

2.1.1 ทุกข์และสาเหตุแห่งทุกข์

ด้วยเหตุที่ชีวิตของมนุษย์ปุถุชนยังต้องพบทั้งสุขและทุกข์ คละเคล้าไปด้วยความดีใจ เสียใจ โศกเศร้าที่ไร้ราพันและหงุดหงิดขัดเคืองอยู่รำไป มนุษย์จึงพยายามหาทางออกให้กับตนเอง และเมื่อพยายามค้นหาสาเหตุของปัญหาที่พบ ว่า สาเหตุพื้นฐานที่เป็นบ่อเกิดแห่งปัญหาทั้งปวงก็คืออวิชชา หรืออาสวกิเลส ไม่ว่าเราจะขกกรณีปัญหาใดๆ ขึ้นมาพิจารณาก็ตาม ทั้งปัญหาภายนอกและปัญหาภายในจิตใจของเราเอง เมื่อพิจารณาถึงที่สุดแล้ว เราจะพบว่า ทั้งหมดล้วนเกิดจากกิเลสเป็นสาเหตุพื้นฐานทั้งนั้น สำหรับปัญหาภายในเช่นความหงุดหงิดขัดเคือง เป็นต้น เราสามารถบอกได้ทันทีว่ามันเกิดจากความคิดคาดหวังของเราเองที่อยากจะได้เช่นนั้นอย่างนี้ หรืออยากจะให้เราหรือคนอื่นเป็นเช่นนั้นอย่างนี้ แต่แล้วมันไม่เป็นดังที่เราคาดหวังจึงเกิดภาวะหงุดหงิดขึ้น ความอยากหรือความคาดหวังอยากได้อะไรเป็นเช่นนั้นอย่างนี้ถือว่าเป็นกิเลสในความหมายที่ว่ามันสร้างความขุ่นมัวให้แก่จิตตราบเท่าที่ยังมีกิเลสอยู่ เราก็ไม่มีอำนาจที่จะไปบังคับไม่ให้ความทุกข์ หรือความหงุดหงิดขัดเคืองต่างๆ เกิดขึ้นได้ ปัญหาภายในลักษณะนี้เป็นที่ยอมรับกันได้ง่ายว่าเกิดจากเงื่อนไขภายในคืออวิชชา หรืออาสวกิเลสดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น

สำหรับปัญหาภายนอกหรือปัญหาที่เกิดจากเงื่อนไขอันนอกเหนือจากการควบคุมของเรา นั้น ถ้ามองเผินๆ ก็ดูเหมือนว่ามันไม่ได้เกี่ยวข้องกับกิเลสต้นเหตุภายในเราแต่อย่างใด เช่น การที่ไฟฟ้าลัดวงจรแล้วเกิดไฟไหม้บ้านเรา หรือการที่พายุฝนพัดบ้านเราล้มครืนลง เป็นต้น ปราภฏการณ์เหล่านี้โดยตัวมันเองเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยภายนอกซึ่งพ้นวิสัยที่เราจะไปบังคับควบคุมได้ ตัวมันเองหาได้เป็นปัญหาแต่อย่างใดไม่ แต่มันจะกลายเป็นปัญหาสำหรับเราก็ต่อเมื่อเราไปยอมรับว่ามันเกี่ยวข้องกับเรา หรือเราไปเกี่ยวข้องกับมัน โดยเกิดความอยากได้อะไรเป็นหรือความคาดหวังที่จะให้มันเป็นไปดังที่เราต้องการ เช่น อยากที่จะไม่ให้ไฟไหม้บ้าน อยากที่จะยังมีบ้านอยู่เหมือนเดิม หรืออยากที่จะไม่ให้มีพายุฝน เป็นต้น แท้จริงแล้ว เหตุการณ์ทั้งหมดนั้นเป็นเพียงปราภฏการณ์ในธรรมชาติเท่านั้น แม้ตัวเราเองก็เป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติเช่นกัน ถ้าหากเราไม่รู้สึกรู้ว่ามันเป็นปัญหาสำหรับเรา เราก็ไม่มีทุกข์ (คือไม่เกิดปัญหาในกรณีนี้) แต่เพราะเรายังมีกิเลสอยู่ภายใน เราจึงรู้สึกเดือดร้อนที่ปราภฏการณ์เช่นนั้นเกิดขึ้นกับเรา ว่าถึงที่สุดแล้ว ตัวที่เป็นสาเหตุสำคัญที่สุดก็คือความรู้สึกว่ามีตัวตนของเราที่จะไปครอบครองสิ่งต่างๆ อันเรียกเป็นศัพท์ว่า สักกายทิฏฐิ หรืออัตตวาทุปาทานนั่นเอง

ในการแก้ปัญหาหรือทุกข์นั้น พุทธปรัชญาเถรวาทเน้นให้เรามองหาสาเหตุของตัวปัญหานั้นๆ ที่เกิดขึ้นแก่เรา คือ มองหาสาเหตุที่ทำให้ปรากฏการณ์ต่างๆ กลายเป็นปัญหาสำหรับเรามากกว่าที่จะมุ่งแสวงหาสาเหตุที่ปรากฏการณ์นั้นๆ เกิดขึ้นมา เพราะถ้าเราจะหาสาเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ เราก็จะพบคำตอบมากมายอันไม่อาจจะทำให้ทุกฝ่ายยอมรับร่วมกันได้ ตัวอย่างเช่น กรณีเกิดพายุฝนอย่างหนักจนพัดบ้านเราพังลงไปในั้น เราอาจต้องพบกับความยุ่งยากสับสนมากมายถ้าเราจะพยายามหาคำตอบเกี่ยวกับสาเหตุแห่งการเกิดขึ้นของพายุฝนที่ส่งผลกระทบต่อบ้านของเช่นนั้น แต่ละทฤษฎีก็เสนอคำตอบที่แตกต่างกันออกไป และความเชื่อทางศาสนาต่อปรากฏการณ์ดังกล่าวก็ยังไม่ลงรอยกันเสียทีเดียว บางความเชื่อก็ว่าเป็นเพราะอำนาจดลบันดาลของสิ่งสูงสุด เป็นไปเพื่อทดสอบศรัทธาของผู้คน และบางความเชื่อก็ว่าเป็นไปเพื่อลงโทษมนุษย์ผู้ทำบาป เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เกิดปัญหาขึ้นมาว่า แท้จริงแล้ว ปรากฏการณ์ดังกล่าวเกิดจากสาเหตุอะไรกันแน่ เมื่อไม่อาจจะหาบทสรุปได้ เพราะคำตอบที่ได้มาต่างก็มีเหตุผลสนับสนุนตนเองด้วยกันทั้งนั้น เราจึงเกิดความสับสนไม่มั่นใจในคำตอบใดๆ เลย ด้วยเหตุที่ทุกคำตอบยังมีจุดบกพร่องให้โจมตีได้ ท้ายที่สุด เราก็จะเริ่มพิจารณาอย่างจริงจังว่า อะไรกันแน่ที่เป็นปัญหาหรือตัวทุกข์ สำหรับเรา และอะไรกันแน่ที่เป็นสาเหตุแห่งปัญหาในกรณีนี้

เราพบว่า ถ้าในโลกนี้ไม่มีมนุษย์หรือสิ่งมีชีวิตที่รู้สึกสุขทุกข์เสียแล้ว ปรากฏการณ์ต่างๆ มากมายก็ไม่อาจเป็นปัญหาหรือไม่มีทางกลายเป็นปัญหาได้ การที่สิ่งนั้นกลายเป็นปัญหาหรือทุกข์ไปได้อีกก็เพราะมีมนุษย์เข้าไปรับรู้มัน การเข้าไปรับรู้ปรากฏการณ์ต่างๆ ไม่ใช่ตัวปัญหา แต่อาการทางจิตของมนุษย์ที่ผูกพันต่อปรากฏการณ์ต่างๆ ต่างหากเป็นตัวทุกข์ ฉะนั้น ตัวปัญหาที่แท้จริงก็คือสภาวะทางจิตใจของมนุษย์ที่ถูกจุดด้วยสุขและทุกข์ด้วยการสะท้อนตอบต่อเหตุการณ์นั้นๆ และสาเหตุแห่งปัญหาก็คือแรงผลักดันที่ทำให้สภาวะปกติของจิตใจกระเพื่อมขึ้น พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกแรงผลักดันดังกล่าวนี้ว่า ตัณหา¹ (ความอยากที่เป็นภาวะทำให้เศร้าหมอง) ถ้าจะพิจารณาดัณหาตามลักษณะอาการที่มันบงการก็อาจสรุปได้เป็น 3 ลักษณะ คือ 1) กามตัณหา ความทะยานอยากในวัตถุและสภาวะที่น่าใคร่ น่าชอบใจ 2) ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพคือภาวะที่ยึดถือด้วยความรู้สึกว่าเป็นตัวตน 3) วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ คือภาวะที่ไม่น่าปรารถนาซึ่งเราอยากให้มันสูญสลายไป ขอให้สังเกตพุทธพจน์ดังต่อไปนี้ “ภิกษุทั้งหลาย นี้แลจัดเป็นสมุทัยอริยสังข์ คือ ตัณหา อันเป็นเหตุก่อภพใหม่ ประกอบด้วยความกำหนัดยินดี เป็นภาวะเพิลิดเพลินในกรณีนั้นๆ ตัณหาจำแนกเป็น กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”²

¹ ส.ม. 19/1665/529 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

² ส.ม. 19/1665/529 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525 “อิทฺถ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทฺทโย อริยสงฺขํ ยายฺมคฺคณา โปโนทุกฺวิกา นนฺทิวราศสทฺคตา ตฺตฺรตฺตฺราภินนฺทินิ. เสยฺยถิถิ. กามคฺคณา ภวคฺคณา วิภวคฺคณา.”

เมื่อเรารู้ว่า คัมภีร์ดังกล่าวเป็นคำที่ทำให้เราต้องประสบสุขและทุกข์ (ซึ่งลักษณะแห่งทุกข์หรือริษยา) เกิดแรงดึงดูดระหว่างสุขและทุกข์เช่นนี้ เราก็จะตั้งคำถามขึ้นว่า จุดหมายที่ควรจะเป็นไปในกรณีเช่นนี้คืออะไร แม้มนุษย์โดยส่วนมากอยากจะทำให้ชีวิตประสบแต่ความสุขประการเดียว ไม่อยากจะมีทุกข์มาปะปนในชีวิต แต่เพราะเหตุที่ทราบใดเรายังมีคัมภีร์ที่เป็นสาเหตุให้เราต้องประสบทั้งสุขและทุกข์อยู่ ครานั้นเรายังไม่มีสิทธิ์อย่างสมบูรณ์ที่จะมีความสุขแต่อย่างเดียวได้เลย และเพราะเหตุที่สุขในกรณีนี้ยังมีระดับเท่าเทียมกับทุกข์ (แต่มีลักษณะตรงกันข้าม) กันอยู่ อีกทั้งยังเป็นผลจากการบงการของคัมภีร์อยู่ (คือเป็นสุขในระดับโลกียะ) ฉะนั้น เราจึงไม่อาจเลือกที่จะมีความสุขแต่เพียงอย่างเดียวได้เลย เพราะทราบใดที่คัมภีร์อันเป็นสาเหตุแห่งโลกียสุขยังเหลืออยู่ ครานั้นชีวิตก็จะต้องประสบสุขและทุกข์อยู่เช่นเดิม ด้วยเหตุที่คัมภีร์ยังมีโอกาสก่อผลเป็นความทุกข์เท่าเทียมกับมีโอกาסק่อความสุขนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ จุดหมายที่ควรจะเป็นไปในกรณีนี้จึงเป็นการหลุดพ้นจากสุขและทุกข์ เข้าถึงภาวะที่เหนือสุขและทุกข์ ซึ่งก็หมายความว่า จะต้องหลุดพ้นจากคัมภีร์อันเป็นสาเหตุก่อเกิดสุขและทุกข์ด้วยนั่นเอง

2.1.2 ความดับทุกข์

ความดับทุกข์อันเป็นจุดหมายในปรัชญาเดรวาท เรียกชื่อว่านิพพาน เมื่อว่าตามรูปศัพท์ นิพพาน มาจาก นิ (ไม่มี, ออก) และ พานหรือวาน (พัด ไป เป็นไป หรือ เครื่องรื้อยรัด) เมื่อรวมเป็นนิพพานจึงหมายถึง ภาวะที่ไม่มีการพัด ภาวะที่ไม่เป็นไป หรือภาวะที่ปราศจากเครื่องรื้อยรัด³ ถ้าแสดงภาวะทางจิตใจก็หมายถึง เย็นใจ สดชื่นใจ ชุ่มชื่นใจ หายร้อนร่นกระวนกระวายใจ หรือแปลว่า ภาวะเป็นที่ดับกิเลสคือ รากะ โทสะ โมหะ ได้โดยเด็ดขาด หรืออาจแปลว่า ภาวะที่ไม่มีคัมภีร์เครื่องผูกมัดตรึงไว้ในภพก็ได้

นิพพานเป็นความดับกิเลสโดยสิ้นเชิงที่ปรากฏได้ในปัจจุบันกาลและในชีวิตบนโลกนี้เอง ไม่มีการเดินทางออกจากภาวะหนึ่งเข้าไปสู่อีกภาวะหนึ่งแต่อย่างใด นอกจากจะพูดในเชิงอุปมาอุปไมยหรือพูดเป็นภาพพจน์ให้เข้าใจกันเท่านั้น เพราะเมื่อสังสารวัฏฏ์หายไป ก็กลายเป็นวิวัฏฏ์ขึ้นในทันที เป็นของเสร็จพร้อมอยู่ในตัว เมื่ออวิชชา คัมภีร์ อุปาทานดับสิ้นไป นิพพานก็ปรากฏแทนที่พร้อมกัน หรือจะพูดอีกนัยหนึ่งก็ว่า การดับอวิชชา คัมภีร์ อุปาทานนั้นแหละคือนิพพาน เพราะตามปกติของปุถุชน อวิชชาคัมภีร์อุปาทานย่อมคอยครอบงำเคลื่อนแปร่งจิตใจกำบังปัญญาและเป็นตัวชักโยนนำเอากิเลสต่างๆ ให้ไหลเข้ามาสู่จิตใจ ทำให้จิตใจว่าวุ่นขุ่นมัวเศร้าหมองทำให้มองเห็นสิ่งต่างไม่ชัดเจนให้บิดเบือนไปเสียจากความเป็นจริงบ้าง ตลอดจนดวงตาดูเห็นยว้างไว้ให้วนเวียนติดค้างขัดข้องและคับแคบอยู่กับเครื่องผูกมัดหน่วงเหนี่ยวชนิดต่างๆ เมื่ออวิชชาคัมภีร์อุปาทานนี้ดับหายไป

³ โปรดดู พ.จ. 30/381/184 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

แล้ว ก็เกิดปัญญาเป็นวิชาสว่างแจ้งขึ้นมองเห็นสิ่งทั้งหลายกล่าวคือ โลกและชีวิตอย่างถูกต้องชัดเจน ตามที่มันเป็นของมัน ไม่ใช่ตามที่อยากให้เห็นเป็นหรือตามอิทธิพลของสิ่งเคลือบแฝงกำบัง ถัดจากนั้น การมองเห็นหรือรับรู้ต่อโลกและชีวิตก็จะเปลี่ยนไป ความรู้สึกและท่าทีต่อสิ่งต่างๆ ก็จะเปลี่ยนไป ยังผลให้บุคลิกภาพเปลี่ยนไปด้วย สิ่งที่ปรากฏอยู่แต่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็น หรือแม้แต่นึกถึงมาก่อน เพราะ ถูกปิดกั้นคลุมบังเอาไว้ หรือเพราะมัวสรวนเพลิดเพลินอยู่กับสิ่งอื่น ก็จะได้รู้ได้เห็นขึ้นอย่างชัดเจน เกิดเป็นความรู้เห็นใหม่ๆ ขึ้นมา จิตใจก็เปิดเผยกว้างขวางไม่มีประมาณ โปร่งโล่ง เป็นอิสระ เป็น ภาวะที่แจ่มใส สะอาด สว่างสงบ ละเอียดอ่อนประณีตลึกซึ้ง ซึ่งปุณฺชนหรือผู้ที่ยังมีวิชาค้นหา อุปาทานครอบงำใจอยู่ จะไม่สามารถเข้าใจได้ นึกไม่เห็น กิดไม่เข้าใจ แต่เข้าถึงเมื่อใด ก็รู้เห็น ประจักษ์เมื่อนั้น⁴

ตามภาวะแท้จริงแล้ว นิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่ที่แยกประเภทออกไปก็เพื่อแสดง อาการของบุคคลที่เกี่ยวข้องกับนิพพานบ้าง พุคถึงนิพพานโดยปริยายคือความหมายบางแง่บางด้าน บ้าง⁵ ประเภทของนิพพานตามที่รู้จักกันโดยทั่วไปมีอยู่ 2 ประเภทคือ

(1) สอุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานที่ยังมีอุปาทิหรือเบญฺจขันธ์เหลืออยู่ ได้แก่ นิพพาน ของพระอรหันตชีนาสพที่ยังมีชีวิตหรือขันธ์ 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ซึ่งยังจะต้องรับรู้ประสบการณ์ต่างๆ ผ่านทางอายตนะรับสัมผัสอยู่ แต่เป็นการรับรู้ด้วยจิตที่ปกติซึ่งไม่ถูกราคะ โทสะ โมหะ เข้าครอบงำ ทำให้มองเห็น รับรู้ และมีท่าทีต่อประสบการณ์นั้นๆ อย่างปลอดโปร่ง สงบ แจ่มใส ไม่มีตัณหาทั้งในทางบวกทางลบ คือไม่เกิดความรัก ความชัง ความอยากได้ ความอยาก ผลักออก เป็นต้น พุคโดยสรูปก็คือ ภาวะแห่งนิพพานของพระอรหันต์ในเวลาที่ได้รับรู้ารมณฺ์ต่างๆ ผ่านทางอายตนะ หรือภาวะแห่งนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเกี่ยวข้องกับขันธ์ 5 ในกระบวนการรับรู้ เสวยารมณฺ์นั่นเอง

(2) อนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานที่ไม่มีอุปาทิหรือเบญฺจขันธ์เหลืออยู่ ได้แก่ ภาวะ แห่งนิพพานที่พระอรหันต์ประสบอันเป็นส่วนที่ลึกซึ้งลงไป หรือล้ำเลยออกไปกว่าที่มองเห็นกันได้ พ้นจากเวลาที่รับรู้ประสบการณ์ต่างๆ เป็นภาวะที่ไม่มีกิเลสหรือวิชา ตัณหา อุปาทานค้างคาอีกต่อไป กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือภาวะแห่งนิพพานแท้ๆ ล้วนๆ ซึ่งจะรู้ได้ เข้าใจได้ก็เฉพาะแต่พระอรหันต์ผู้ เข้าถึงแล้วเท่านั้น พุคโดยสรูปก็คือ ภาวะแห่งนิพพานของพระอรหันต์ที่พ้นจากเวลารับรู้ารมณฺ์ ต่างๆ ผ่านทางอายตนะ หรือภาวะแห่งนิพพานของพระอรหันต์ที่พ้นจากเหตุการเกี่ยวข้องกับขันธ์ 5 ในกระบวนการรับรู้เสวยารมณฺ์นั่นเอง

⁴ โปรดดู พระเทพเวที พุทฺธธรรม (กรุงเทพมหานคร : มหาลุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532) หน้า 229-230

⁵ เฝิงอั้ง หน้า 261

พระพุทธพจน์ที่จัดแบ่งประเภทของนิพพานดังกล่าวนั้น ปรากฏในสูตรที่ 8 แห่งทุติยวรรคในคัมภีร์อิติวุตตกะว่า “ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุมี 2 ประการ คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ภิกษุทั้งหลาย สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นโจน ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบ (พรหมจรรย์) แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว สิ้นกิเลสเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้วหลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ อินทรีย์ 5 ของภิกษुरुูปนั้นยังดำรงอยู่เที่ยว เพราะอินทรีย์ทั้งหลายยังไม่เสียหายไป เธอย่อมเสวยอารมณ์ทั้งที่น่าชอบใจและไม่น่าชอบใจ ย่อมเสวยทั้งสุขและทุกข์ ความสิ้นราคะ (ราคะขยะ) ความสิ้นโทสะ (โทสะขยะ) ความสิ้นโมหะ (โมหะขยะ) ของเธอ ภิกษุทั้งหลาย เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ภิกษุทั้งหลาย อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นโจน ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นพระอรหันต์ สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบ (พรหมจรรย์) แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว สิ้นกิเลสเครื่องผูกมัดไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ อารมณ์ที่ได้เสวยแล้วทั้งปวงในอดีตภพนี้แลของเธอ ซึ่งเธอไม่คิดใจเพลินได้เสวยแล้วจักเป็นของเย็น ภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุมี 2 ประการนี้แล”⁶

จากพุทธพจน์ข้างต้น เราจะพบว่านิพพานมีเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้นคือ ภาวะที่อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดับสิ้นไป กลายเป็นความสงบเย็นไม่ฟุ้งซ่านหวั่นไหว ไร้ความกระวนกระวาย นิพพานปรากฏเป็น 2 ลักษณะโดยการเกี่ยวเนื่องกับการรับรู้เสวยอารมณ์ของพระอรหันต์ เมื่อพระอรหันต์หรือบุคคลผู้บรรลุนิพพานกำลังรับรู้อารมณ์ผ่านทางอายตนะรับสัมผัสต่างๆ ในขณะนั้น ชั้น 5 ของท่านอยู่ในกระบวนการรับรู้คือทำงานตามปกติ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณต่างก็กำลังทำหน้าที่ของตนเอง กระบวนการรับรู้เสวยอารมณ์ของท่านดำเนินไปตามปกติเช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่ท่านจะไม่ถูกแรงกระตุ้นใดๆ ให้เกิดความอยากยึดครองหรือผลึกใสอีก ไร้มีความโลภ ความโกรธ ความหลง หรือแรงกระเพื่อมใดๆ ต่อจิตของท่านอีก อาการที่จิตของท่านสงบเย็น ปลอดโปร่งโล่งเบา ไม่คิดขัด ทั้งไม่ถูกกิเลสชักจูงให้หวั่นไหวเช่นนี้เรียกชื่อว่า นิพพาน เป็นนิพพานในขณะที่เกี่ยวข้องอยู่กับชั้น 5 จึงเรียกชื่อว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ส่วนภาวะเช่นเดียวกันนี้ที่อยู่นอกเหนือเวลารับรู้เสวยอารมณ์ เช่น ในขณะที่พระอรหันต์เข้าสมาบัติเป็นต้น เรียกชื่อว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ คือภาวะนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องอยู่กับชั้น 5 ไม่เกี่ยวข้องกับการรับรู้ใดๆ เพราะในขณะเช่นนั้นแม้ชั้น 5 ของพระอรหันต์จะยังมีอยู่ แต่มันก็ไม่ได้ทำงานตามหน้าที่ของตน จึงมีอยู่คล้ายกับไม่มี เช่นในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ พระอรหันต์ไม่ได้ใช้ความคิดรับรู้อะไร (วิญญาณไม่ได้ทำงาน) ไม่มีสภาวะธรรมใดๆ เข้าไปปรุงแต่ง (สังขารไม่ทำงาน) ไม่เกิดความจดจำใดๆ ทั้งไม่มีความรู้สึกสุขทุกข์หรือปานกลางแต่อย่างใด (สัญญาและเวทนาไม่ได้ทำงาน) และอายตนะสัมผัสใดๆ อันเป็นส่วนรูปก็

⁶ พุ.อติ. 25/222/258-259 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

ไม่ทำงาน ในช่วงเวลาเช่นนี้ พระอรหันต์ดำรงอยู่โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ หรือเป็นที่เสพเสวย ภาวะนิพพานเช่นนี้ดำรงอยู่ตลอดเวลา ทั้งในขณะที่รับรู้อารมณ์ตามปกติ ก็เกี่ยวข้องกับขั้น 5 และ ในเวลาที่อยู่นอกเหนือจากการเกี่ยวข้องกับขั้น 5 แต่จะชัดเจนเด่นประจักษ์มากขึ้นในเวลาที่ท่านไม่ได้เกี่ยวข้องกับขั้น 5 หากแต่เสพเสวยนิพพานนั้นเป็นที่ดำรงอยู่ เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท เราจึงพบว่า มีช่วงเวลาที่พระอรหันต์ (เช่น พระพุทธเจ้า เป็นต้น) พักผ่อนอย่างสุขสงบโดยไม่ข้องเกี่ยวกับการเสวยอารมณ์ทางขั้น 5 ช่วงเวลาเช่นนี้เรียกชื่อว่า การอยู่เป็นสุขในปัจจุบันขณะ (ทิฏฐธรรมสุขวิหาร) และนิพพานก็เป็นอารมณ์สำหรับเสพเสวยของพระอรหันต์ในเวลาเช่นนี้ด้วย

ในทัศนะของเถรวาท นิพพานไม่ใช่ภาวะที่เราจะเข้าใจได้โดยกระบวนการทางเหตุผล เพราะนิพพานเป็นภาวะที่บุคคลจะต้องประจักษ์แจ้งด้วยตัวของเขาเอง เราอาจใช้เหตุผลเพื่อไปทำความเข้าใจนิพพานได้ แต่ความเข้าใจที่เราได้ก็เป็นเพียงภาพของนิพพานตามความคิดความเชื่อของเราเท่านั้น หาใช่เป็นภาวะนิพพานที่แท้จริงไม่ โดยเฉพาะปุถุชนเราด้วยแล้ว ยิ่งจะเห็นได้ยากมาก เพราะชีวิตปกติของเรามักจะถูกชักนำด้วยกิเลสตัณหาในรูปแบบต่างๆ จึงเป็นการยากยิ่งที่จะเข้าใจประจักษ์แจ้งนิพพานหรือภาวะปลอดพ้นจากกิเลสเช่นนั้น พระพุทธองค์เองเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนที่จะทรงประกาศธรรมหรือนิพพานที่มีอยู่จริงแก่ชาวโลก พระองค์ก็ได้ทรงตระหนักถึงสถานการณืเช่นนี้เช่นกัน ดังพุทธดำริที่ว่า “ธรรมที่เราเข้าถึงแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่อยู่ในวิสัยของตรรกะ ละเอียดอ่อน เป็นวิสัยที่บัณฑิตเท่านั้นจะพึงรู้ได้ อนึ่ง หมู่สัตว์นี้ยังยินดีในอาลัย⁷ รักใคร่ชื่นชมในอาลัย จึงเห็นได้ยากซึ่งอิทัปปัจจยดาปฏิจจสมุปบาท และเห็นได้ยากยิ่งซึ่งธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง อันเป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิกิเลสทั้งปวง อันเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา อันเป็นที่คลายสำรอก อันเป็นความดับ คือนิพพาน”⁸

อย่างไรก็ดี แม้นิพพานจะเป็นที่เข้าใจได้ยาก เพราะเป็นภาวะที่ผู้ปฏิบัติจะต้องประจักษ์แจ้งด้วยตนเองเช่นนี้ เราก็จะพยายามทำความเข้าใจนิพพานให้ได้ และเนื่องจากในงานวิจัยนี้ เราจะศึกษานิพพานในแง่วิชาการ ฉะนั้น จึงจำเป็นจะต้องใช้เหตุผลเพื่อสร้างโน้ตศน์สื่อความเข้าใจกันระหว่างปุถุชนด้วยกัน แม้จะเสี่ยงต่อความผิดพลาด แต่ก็เป็นที่เลือกสุดท้ายที่เราพอจะทำได้ในลักษณะงานเช่นนี้

ในทัศนะของเถรวาท ว่าถึงที่สุดแล้ว นิพพานก็เป็นเพียงชื่อเรียกภาวะที่จิตของบุคคลปลอดพ้นจากกิเลสโดยเด็ดขาดนั่นเอง นิพพานไม่ได้เป็นสิ่งหรือสถานทีวิเศษซึ่งดำรงอยู่แยกต่างหากจากโลกนี้ไม่ เราอาจพูดถึงนิพพานในเชิงเปรียบเทียบว่า เป็นเหมือนภูมิภาคอันราบเรียบนำรื่นรมย์

⁷ อาลัย ในที่นี้หมายถึง กามคุณ 5 กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด, ความนัช, วินย.อ. (ตติยสมนุคปาสาทิกา) 3/14 และ ม.นุ. 12/197/168 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

⁸ วินย. 4/7/8 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

หรือเหมือนฝั่งอีกข้างหนึ่งซึ่งเป็นสถานที่เกษมไม่มีภัย แต่นั่นเป็นเพียงคำเปรียบเทียบ หาได้มีนิพพานที่เป็นสถานที่เช่นนั้นไม่ แม้จะมีพุทธพจน์ที่ใช้ศัพท์ว่า อายตนะ (แดน) แทนชื่อนิพพานในคัมภีร์บางเล่ม แต่นั่นก็ไม่ได้หมายความว่า มีสถานที่เป็นเขตแดนอะไรเช่นนั้น อย่างไรก็ตามเราก็ควรจะพิจารณาให้รอบคอบก่อนที่จะตีความไปในด้านใดด้านหนึ่งเพียงด้านเดียว เพราะฉะนั้น ก่อนอื่นขอให้เรามาดูพุทธพจน์ดังกล่าวที่ว่านั้นก่อน พระพุทธองค์ตรัสว่า “มีอยู่นะ ภิกษุทั้งหลาย อายตนะที่ไม่มีปฐวี ไม่มีอาโป ไม่มีเตโช ไม่มีวาโย ไม่มีอากาศสาณัญจายตนะ ไม่มีวิญญาณัญจายตนะ ไม่มีอากิญจัญญายตนะ ไม่มีเนวสัญญาณาสัญญายตนะ ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกอื่น ไม่มีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองอย่าง เราไม่กล่าวอายตนะนั้นว่าเป็นการมา การไป การหยุดอยู่ การจุติ การอุบัติ อายตนะนั้นไม่มีที่ตั้งอาศัย (แต่ก็) ไม่เป็นไป ทั้งไม่ต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยว นั่นแหละคือจุดจบของทุกข”⁹

คำว่า อายตนะในพุทธพจน์ข้างต้น เราไม่อาจจะตีความไปว่าเป็นสถานที่หรือเขตแดนซึ่งเป็นคำแปลอีกประการหนึ่งของศัพท์ว่าอายตนะได้ เพราะถ้าเป็นสถานที่เช่นนั้นจริง ก็จำเป็นต้องมีองค์ประกอบต่างๆ ที่เราเข้าใจได้ เช่นจะต้องมีพื้นผิว (ปฐวี) หรือน้ำหรือลมเป็นต้น แต่อายตนะดังกล่าว พระพุทธองค์ได้ตรัสเน้นย้ำในลักษณะปฏิเสธองค์ประกอบทั้งหมดที่เราจะเข้าใจบนพื้นโลกนี้ได้ จากพุทธพจน์ข้างต้น เราไม่สามารถจะเข้าใจอายตนะในฐานะเป็นสถานที่ได้เลย เพราะไม่มีคำใดที่ช่วยเสริมความเข้าใจเช่นนั้นได้ ฉะนั้น ทางเลือกสุดท้ายที่เหลืออยู่ก็คือ การเข้าใจอายตนะในฐานะเป็นสิ่งที่ใจนึกถึงได้ หรือเป็นธรรมารมณ์ (mind-object) ซึ่งธรรมารมณ์นี้จัดเป็นอายตนะอย่างหนึ่งในบรรดาอายตนะภายนอกหรือแดนต่อความรู้ภายนอก (external sense-fields) ทั้ง 6 ประการ* หนึ่ง ในเอกสารชั้นบาลี ท่านก็จัดนิพพานหรือสังขตธาตุเข้าในหมวดธรรมารมณ์เช่นกัน ดังประโยคว่า “ในบรรดาอายตนะเหล่านั้น ธรรมายตนะคืออะไรบ้าง คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ อนิทสสนอัปปฏิขรูรูป (รูปที่ไม่สามารถเห็นได้ ไม่สามารถกระทบได้) ซึ่งนับเนื่องในธรรมายตนะและอสังขตธาตุ...บรรดาธรรมายตนะเหล่านั้น อสังขตธาตุเป็นไฉน ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้แลเรียกว่าอสังขตธาตุ ทั้งหมดนี้เรียกว่า ธรรมายตนะ”¹⁰

การเข้าใจนิพพานธาตุว่าเป็นความสิ้นราคะโทสะโมหะ ซึ่งเป็นภาวะที่พระอรหันต์หรือบุคคลผู้ได้บรรลุนิพพานสามารถรับรู้ได้ ก็เป็นธรรมายตนะเช่นนี้ ก็เป็นการตีค้ประเด็นเรื่องสถานที่ตั้งหรือรูปลักษณะของนิพพานไปในตัวด้วยเช่นกัน เพราะเมื่อนิพพานเป็นเพียงความสิ้นกิเลสเท่านั้น ก็ไม่ต้องพูดถึงสถานที่ของนิพพานอีกต่อไป อันจะสอดคล้องกับแนวคิดหลักของปรัชญาเถรวาทที่ว่า

⁹ พุ.อ. 25/158/206-207 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

* คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณรูปะ และธรรมารมณ์

¹⁰ อภิ.วิ. 35/100/86-87 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525 “คตฺต กตฺม ฐมฺมายตฺนํ ; เวทฺทณฺทกฺขนฺโธ สญฺญาทฺกฺขนฺโธ สขฺยทฺกฺขนฺโธ ฆญฺจ รูปี อนิทฺตฺสนํ อปฺปฏิขฺรํ ฐมฺมายตฺนปฺริยทฺปฺนํ อสขฺยทฺธา จ ธาตุ...คตฺต กตฺมา อสขฺยทฺธา ธาตุ ; ราคทฺกฺขฺโย โทสทฺกฺขฺโย โมหทฺกฺขฺโย อหํ วุจฺจติ อสขฺยทฺธา ธาตุ. อิหํ วุจฺจติ ฐมฺมายตฺนํ.”

“ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”¹¹ ซึ่งคำว่า ธรรม ในที่นี้หมายถึงสังขตธรรมและอสังขตธรรม (นิพพาน) มาถึงตรงนี้ จึงเป็นอันได้ข้อสรุปว่า ในทัศนะของเถรวาท นิพพานเป็นเพียงภาวะสิ้นกิเลสอย่างเด็ดขาดเท่านั้น หาได้เป็นแดนหรือสถานที่ซึ่งอยู่ต่างหากจากโลกนี้ไม่ เมื่อเราดับกิเลสได้อย่างเด็ดขาด นิพพานก็ปรากฏขึ้นเองโดยอัตโนมัติ ไม่ใช่เป็นการเดินออกจากจุดหนึ่งไปสู่อีกจุดหนึ่งแต่ประการใด

อาจมีคำถามว่า เมื่อนิพพานเป็นเช่นนี้ พระอรหันต์ที่สิ้นชีวิตแล้วจะไปอยู่ที่ไหน เมื่อไม่มีนิพพานดำรงอยู่แยกต่างหากเช่นนี้ พระอรหันต์หลังจากสิ้นชีวิตแล้วก็สูญสิ้นไปเลยหรืออย่างไร และถ้าเป็นเช่นนั้นจริง จะไม่กลายเป็นทัศนะชาตสูญหรืออุจเฉททิฎฐิซึ่งเถรวาทจัดไว้ในกลุ่มมิจฉาทิฎฐิคอกหรือ ต่อคำถามดังกล่าวนี้ ถ้าเราเข้าใจทัศนะของทั้งสองฝ่าย ก็ของเถรวาทและอุจเฉททิฎฐิอย่างชัดเจนแล้ว เราจะพบคำตอบได้เองโดยอัตโนมัติ อุจเฉททิฎฐิ (Annihilism) เชื่อว่า หลังจากตายแล้ว สรรพสัตว์ต่างสูญสิ้นไปหมด ไม่ว่าจะยังมีกิเลสอยู่หรือไม่ก็ตาม ทุกชีวิตในโลกนี้ ไม่ว่าจะยังมีกิเลสเหลืออยู่หรือไม่ก็ตาม เมื่อเขาสิ้นชีวิตแล้วก็สูญหายไปเช่นกัน ไม่มีการสืบทอดชาติภพอื่นใดอีก ส่วนในทัศนะของเถรวาทตามที่รับรู้กันโดยทั่วไปนั้น สรรพสัตว์ยังคงเวียนตายเวียนเกิดในชาติภพต่างๆ ครอบงำที่ยังมีกิเลส หรือวิชาตณหาอุปาทานที่เป็นเหตุปัจจัยให้เป็นไปอยู่ แต่เมื่อใดเราสามารถดับกิเลสอันเป็นเหตุปัจจัยได้โดยเด็ดขาดแล้ว เมื่อนั้นเราก็ไม่ต้องตกอยู่ในวังวนแห่งทุกข์หรือการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป วงจรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดเช่นนั้นจะดับสิ้นไป ในความเป็นไปเช่นนี้ เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีวิตไป เราก็อาจพูดได้ว่าท่านดับสูญจากภพชาติ แต่ไม่ใช่ดับสูญในความหมายที่อุจเฉททิฎฐิเชื่อถือ เพราะอุจเฉททิฎฐิเชื่อว่า มีอัตตา แล้วอัตตานั้นก็สูญสิ้นไปหลังจากสิ้นชีวิตลง ส่วนเถรวาทไม่ได้ยอมรับว่ามีอัตตาเช่นนั้น และการที่พระอรหันต์สูญจากภพชาติ ก็เพราะท่านดับกิเลสที่เป็นเหตุปัจจัยก่อเกิดชาติภพเช่นนั้นแล้ว จึงไม่ต้องไปบังเกิดในที่ไหนๆอีก อยากรู้ก็ดี ในทัศนะของเถรวาท เราไม่ควรจะใช้คำว่าเกิดหรือไม่เกิดสำหรับพระอรหันต์ เพราะการบอกว่าเกิดย่อมหมายถึงว่าจะต้องมีตัวตนไปเกิด และการบอกว่าไม่เกิดก็บ่งชี้ว่ามีตัวตนที่ดับสูญไป ฉะนั้น การที่พระอรหันต์สิ้นชีวิตไป เราจึงไม่อาจจะใช้คำว่า สูญสิ้นหรือยังยืนอย่างใดอย่างหนึ่งได้ จากเหตุผลดังกล่าวจึงเป็นอันได้คำตอบว่าพระอรหันต์ไม่ได้สูญสิ้นไปตามความเข้าใจแบบอุจเฉททิฎฐิ อีกทั้งไม่ได้ยังยืนตามความเข้าใจแบบสัสสตทิฎฐิ (Eternalism) หากแต่พระอรหันต์ไม่ได้หวนกลับคืนสู่วงจรแห่งการเวียนว่ายตายเกิดเท่านั้น ขอให้สังเกตพุทธพจน์ต่อไปนี้ที่ว่า “ผู้ใดเห็นสภาพภพโดยความเป็นสภาพภพ และเห็นภาวะที่ล่วงพ้นสภาพภพ ผู้นั้นย่อมโน้มใจดิ่งไปในภาวะที่เป็นจริง เพราะหมดสิ้น

¹¹ อก.ติก. 20/576/368 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525 “อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคคานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคคานํ จิตฺตา ว สา ธาตุ รมฺมณฺฐิตฺตา รมฺมณฺนิยามตา สทฺเพ รมฺมา อนตฺตาคติ”

ภวตัมหา ; ถ้าเขากำหนดรู้สภาพภพ เขาจะเป็นผู้ปราศจากตัมหาทั้งในภพและอกภพ, เพราะความหมดภพแห่งสภาพภพ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภพอีก”¹²

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยคิดว่า ถ้าเราเข้าใจภาวะนิพพานตามทัศนะของเถรวาทอย่างดีแล้ว เราจะไม่มีปัญหาเช่นข้างต้นเลย เพราะในภาวะนิพพานจะไม่มีความรู้สึกว่าเป็นอตฺตาแต่อย่างใด พระอรหันต์ได้ทำลายความสำคัญหมายมั่นว่าเป็นอตฺตาได้หมดสิ้นแล้ว อีกทั้งบุคคลผู้ได้บรรลุนิพพานหรือพระอรหันต์นี้ก็ย่อมจะมีปัญญาที่แท้จริงประจักษ์แจ้งในกระบวนการแห่งธรรมที่เรียกชื่อว่าอทิปปัจจยคาปฏิจสมุปบาท มองเห็นด้วยทั้งชีวิตและจิตวิญญาณอย่างแท้จริงว่าสรรพสิ่งดำรงอยู่และเป็นไปเพราะองค์ประกอบต่างๆ เป็นปัจจัยหนุนเนื่องแก่กันและกัน หาได้มีอตฺตาหรือตัวตนที่เป็นแก่นสารถาวรแต่อย่างใดไม่ ทุกอย่างดำเนินไปอย่างเป็นกระแส ฉะนั้น ผู้บรรลุนิพพานจึงไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดๆ ไม่ว่าจะป็นชีวิตร่างกายหรือแม้กระทั่งภาวะนิพพาน เพราะทุกอย่างเป็นเพียงกระแสแห่งเหตุปัจจัยต่างๆ เท่านั้น เมื่อรู้เห็นประจักษ์แจ้งเช่นนี้ พระอรหันต์จึงไม่เกิดปัญหาหรือวิตกกังวลว่าหลังจากสิ้นชีวิตแล้ว จะไปอยู่ที่ไหน จะเกิดหรือดับสิ้นไปอย่างไร สำหรับท่าน จะไม่มีความห่วงกังวลในเรื่องนี้แต่อย่างใด มีเพียงปुरुชนเราต่างหากที่ไปคิดเป็นห่วงกังวลแทนท่าน เรากลัวว่าตัวตนของเราจะขาดสูญ เราจึงคิดหาคำอธิบาย สร้างภาพพจน์ของนิพพานไปตามความมุ่งมาดปรารถนาของตนเอง เป็นความห่วงกังวลในตนเองอันเป็นลักษณะละเอียดอ่อนของความยึดมั่นถือมั่นในอตฺตานั่นเอง ซึ่งนั่นก็เป็นการแสดงอย่างชัดเจนในตัวว่า เราเองยังอยู่ห่างไกลจากนิพพานหรือภาวะดับความยึดมั่นในตัวคนอย่างแท้จริง

มนุษย์เราเกิดขึ้นมาในโลกนี้ เรารับรู้ชีวิตที่ยังมีกิเลสหรือแรงผลักดันให้แปรปรวนไปตามสภาพการณ์ต่างๆ จัดว่าเป็นชีวิตที่เป็นปัญหาหรือเป็นทุกข์ บางครั้งเราเกิดความรู้สึกสุข บางครั้งรู้สึกทุกข์ แม้จะมีความสุขบ้าง แต่ทั้งหมดก็ยังถือว่าเป็นความทุกข์ เพราะยังแปรปรวนไปตลอดเวลา ไม่มีความยั่งยืนแน่นอนดังที่ปรารถนา ครั้นเมื่อเราสามารถขจัดทำลายกิเลสอันเป็นสาเหตุจำเป็นแห่งความทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว ชีวิตก็จะดำเนินไปด้วยความสุขสงบอย่างสมบูรณ์ ไม่กลับกลายเป็นภาวะแปรปรวนอีก ถ้าเราสามารถมีชีวิตที่สุขสงบสมบูรณ์เช่นนั้นตลอดไปจนกระทั่งสิ้นชีพแล้ว ก็ไม่มีความจำเป็นใดๆ ที่จะไปตั้งคำถามว่าหลังจากสิ้นชีพแล้วเราจะไปอยู่ที่ไหน จะไปเกิดหรือดับสูญไปอย่างไรอีก เพราะการตั้งคำถามเช่นนั้นเป็นการบ่งบอกว่า เรายังมีทุกข์คือยังไม่มีความสุขสงบอย่างสมบูรณ์โดยแท้จริง การที่เราเป็นทุกข์เพราะยังวิตกกังวลเกี่ยวกับอนาคตของตัวเองก็ถือว่าเรายังไม่สามารถขจัดทำลายกิเลสได้หมดสิ้นอย่างแท้จริง เมื่อยังกังวลในเรื่องเช่นนั้น ชีวิตเราจึงยังไม่ใช่ชีวิตที่บรรลุประโยชน์สูงสุดในการเกิดมาเป็นมนุษย์ แต่ถ้าเราบรรลุถึงภาวะเช่นนั้นอย่างแท้จริงแล้ว เราจะไม่มีปัญหาเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของตัวตนอีกเลย ภาวะนิพพานซึ่งถือเป็นประโยชน์สูงสุดสำหรับ

¹² พุ.อิตติ. 25/227/263-264 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

การเกิดมาเป็นมนุษย์จะยังเป็นที่ถกเถียงและหวั่งกังวลสำหรับปุถุชนเช่นเราเท่านั้น แต่สำหรับท่านผู้
ได้บรรลุนิพพานอย่างแท้จริงแล้ว จะไม่มีความหวั่งกังวลในเรื่องเช่นนี้อีกต่อไปเลย

เมื่อได้ทราบความหมายและภาวะของนิพพานแล้ว ต่อแต่นี้ เราก็จะมาดูว่าพระอรหันต์
หรือท่านผู้บรรลุนิพพานนั้นมีภาวะแห่งชีวิตเป็นอย่างไร

2.1.3 ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

สำหรับภาวะของพระอรหันต์หรือผู้บรรลุนิพพานนั้น เมื่อทำลายอวิชชาหรืออาสวกิเลส
ได้หมดแล้ว พระอรหันต์จึงดำรงชีวิตด้วยความสะอาด สว่าง และสงบ ตลอดเวลา ไม่ถูกรบกวนจาก
กิเลสตัณหาให้กลับมาประสบทุกข์หรือเกิดความเร่าร้อนวุ่นวายอีกต่อไป ผู้รู้บางท่านได้แสดงภาวะ
ของพระอรหันต์หรือผู้บรรลุนิพพานไว้ 3 ประการ¹³ ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้

1. ภาวะทางปัญญา พระอรหันต์จะรับรู้ประสบการณ์ต่างๆ ด้วยท่าทีที่เป็นกลางและมีสติ
อยู่ตลอดเวลา ไม่ถูกชักจูงให้หวั่นไหวไปตามความชอบใจ หรือไม่ชอบใจ มองทุกสิ่งตามสภาวะ
ความเป็นจริงที่สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่ ไม่ได้มองโดยอยากให้มันเป็นไปตามที่เราต้องการ มีปัญญารู้เท่าทัน
ความจริงที่เป็นลักษณะร่วมของสิ่งทั้งหลายคือ ความไม่เที่ยง ความถูกบีบบังคับจนทนอยู่ไม่ได้ และ
ความไม่มีตัวตน รับรู้โลกและชีวิตด้วยการพิจารณาถึงข้อดีข้อเสีย และทางออกหรือการมีท่าทีต่อสิ่ง
นั้นๆ สำหรับพระอรหันต์ แม้จะยังใช้ภาษา หรือสำนวนที่ชาวโลกพูดกัน แต่ท่านก็ไม่ได้ยึดติดกับคำ
ใดๆ เลย เป็นเพียงใช้ภาษาเพื่อสื่อความเข้าใจกับคนทั่วไปเท่านั้น ดังมีพุทธพจน์ว่า “ภิกษุผู้เป็น
อรหันต์ ทำกิจเสร็จแล้ว หมดสิ้นอาสวกิเลสแล้ว ดำรงอัตตภาพสุคต้ายอยู่ ถึงจะพูดว่า ‘เราพูด’ บ้าง
ว่า ‘เขาพูดกับเรา’ บ้าง แต่ก็เป็นผู้ฉลาด รู้เท่าทันถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก จึงพูดไปตามสำนวนภาษา
เท่านั้น”¹⁴ อนึ่ง พระอรหันต์ได้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยตนเอง จึงไม่มีศรัทธาหรือความเชื่ออีกต่อไป เพราะ
ท่านก้าวข้ามขั้นศรัทธาไปสู่ความรู้เองเห็นเองจนเกิดความมั่นใจที่ไม่ต้องอิงอาศัยวัตถุหรือบุคคลอื่น
อีกต่อไป*

2. ภาวะทางจิต พระอรหันต์จะมีจิตใจที่เป็นอิสระ หลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส
ทั้งปวง โดยเป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญาที่รู้เห็นทุกอย่างตามความเป็นจริงจนไม่มีความยึดมั่นถือมั่น
ในสิ่งใดๆ เกิดความอิสระอย่างแท้จริง สำหรับพระอรหันต์ ความหวาดหวั่น หรือสะดุ้งกลัวจะไม่
หลงเหลืออีกต่อไป เป็นผู้ที่มีสติควบคุมตนเองได้ตลอดเวลา ไม่หวั่นไหวคลอนแคลนไปตามอารมณ์ที่

¹³ พระเทพเวที พุทธธรรม หน้า 242-260

¹⁴ ส.ส. 15/65/21 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2523

* ศรัทธาหรือความเชื่อในที่นี้ หมายถึง การตกลงปลงใจยอมรับต่อวัตถุ หรือบุคคลในเรื่องที่เราเองยังไม่ได้
รู้เห็นด้วยตนเอง แต่คาดคะเนว่าจะเป็นเช่นนั้นจริงด้วยเหตุที่ขึ้นชอบต่อบุคคลหรือวัตถุนั้นๆ ซึ่งพระอรหันต์จะไม่มีศรัทธา
ในความหมายนี้ เพราะท่านได้รู้เห็นทุกอย่างด้วยตัวเองแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องอิงอาศัยความเชื่อใดๆ อีกต่อไป

ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ คำรงอยู่ในปัจจุบันขณะ ไม่คิดกับอารมณ์ในอดีตหรืออนาคต ไม่ยึดมั่นในบุญและบาป ในสุขและทุกข์ มีชีวิตอยู่อย่างไร้ความหวัง เพราะรู้แจ้งเห็นจริงจนสามารถทำลายกิเลสตัณหาที่จะเป็นเหตุให้หวังไปหมดแล้ว เมื่อไม่มีความอยากได้หรืออยากเป็นอะไรๆ เลย หากแต่มีความสุขบริบูรณ์อยู่ทุกขณะจิต คำรงอยู่ด้วยความเป็นอิสระจากความหวังเลยพ้นจากความสมหวังและผิดหวังตามความหมายที่ปุถุชนเข้าใจ จึงไม่จำเป็นต้องฝากชีวิตและความสุขไว้กับความหวังอีกต่อไป

นอกจากนี้ยังมีลักษณะทางจิตอื่นๆ (ซึ่งสัมพันธ์กับที่ผ่านมา) ที่แสดงภาวะของผู้บรรลุนิพพานอีก เช่น ไม่มีเรื่องคิดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่คิดพลาถน ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่งุ่นง่านหงุดหงิด ไม่หงอยเหงาเบื่อหน่าย ไม่หวาดสะดุ้ง ปราศจากความกลัว จิตใจสงบ เป็นสุข ไม่มี ความโศก ไม่มีธุลีที่ทำให้ขุ่นมัวหรือฝ้าหมอง ปลอดโปร่ง เกษม ผ่องใส เยือกเย็น เอิบอิม พอใจ ปราศจากความทะยานอยาก จะยืน เดิน นั่ง นอน ก็วางใจสนิท

3. ภาวะทางศีล หรือการดำเนินชีวิตปกติ ความจริงพระอรหันต์ตั้งแต่ชั้นโสดาบันขึ้นไปย่อมเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์อยู่แล้ว และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติที่พระอรหันต์ บรรลุนั้น ก็เป็นภาวะที่ทำให้ความทุกข์หรือความประพฤติเสียหายไม่เหลืออีกต่อไป พฤติกรรมทุกอย่างจะเป็นไปด้วยจิตใจที่เป็นอิสระมีปัญญารู้แจ้งเห็นชัดตามเหตุผล ไม่กระทำการโดยมีอวิชชา ตัณหา อุปทานครอบงำ หรือชักจูงจิตใจอีกต่อไป พลังแห่งชีวิตจะเคลื่อนไหวอย่างอิสระตามทางแห่งปัญญา หรือมีปัญญาเป็นแรงจูงใจในการกระทำ ซึ่งจะมีกรุณาเกิดตามมาโดยอัตโนมัติ กรุณาหรือความเห็นอกเห็นใจสัตว์โลกจึงเป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญาและความมีจิตใจเป็นอิสระสำหรับพระอรหันต์ การดำเนินชีวิตจะมุ่งเพื่อประโยชน์สุขของคนหมู่มากเป็นสำคัญ แม้ในเรื่องข้อวัตรปฏิบัติเพื่อฝึกฝนอบรมตนในการเข้าสู่จุดหมายสูงสุด (ซึ่งท่านบรรลุมานแล้วนั้น) ท่านก็ยังยอมรับปฏิบัติทั้งๆ ที่ไม่จำเป็นสำหรับท่านอีกต่อไป ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่นุชนรุ่นหลังนั่นเอง

อนึ่ง ในส่วนชีวิตปกติหรือศีลของพระภิกษุผู้เป็นอรหันต์นั้น ท่านกล่าวว่าเป็นไปไม่ได้ที่พระอรหันต์จะก้าวล่วงฐานะ 9 ประการต่อไปนี้คือ¹⁵

1. เป็นไปไม่ได้ที่จะจงใจฆ่าสัตว์มีชีวิต
2. เป็นไปไม่ได้ที่จะถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ อันกล่าวได้ว่าเป็นอาการของขโมย
3. เป็นไปไม่ได้ที่จะเสพเมถุน (มีเพศสัมพันธ์)
4. เป็นไปไม่ได้ที่จะกล่าวเท็จทั้งที่รู้ว่าเป็นคำเท็จ
5. เป็นไปไม่ได้ที่จะสังฆมบริโภควัตถุที่น่าชอบใจเหมือนเมื่อยังเป็นภุคคหุส
6. เป็นไปไม่ได้ที่จะถึงความลำเอียง เพราะรักใคร่ชอบใจ

¹⁵ ที.ปา. 11/117/146-147 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

7. เป็นไปไม่ได้ที่จะถึงความลำเอียง เพราะแก่นเคื่องเกลียดชัง
8. เป็นไปไม่ได้ที่จะถึงความลำเอียง เพราะลุ่มหลงมกมาย
9. เป็นไปไม่ได้ที่จะถึงความลำเอียง เพราะสะดุ้งหวาดกลัว

สรุปได้ว่า ชีวิตของพระอรหันต์นั้นเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ครบถ้วนในทุกด้าน ทั้งด้านส่วนตัว คือการฝึกฝนปฏิบัติจนสามารถบรรลุจุดหมายสูงสุดในศาสนา คือ นิพพาน ประกอบด้วย ความสะอาด (ศีล) สว่าง (ปัญญา) และสงบ (สมาธิ) อย่างแท้จริง เมื่อทำชีวิตส่วนตัวครบถ้วนสมบูรณ์แล้ว จึงไม่มีเรื่องต้องคิดคำนึงถึงส่วนตัวอีกต่อไป ชีวิตจึงเป็นไปเพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่คนหมู่มาก หรือสังคมอย่างเต็มที่ และแท้จริงตลอดไป

2.2 การบรรลุธรรมในพุทธปรัชญารินไซเซน

2.2.1 จุดหมายในพุทธปรัชญารินไซเซน

การบรรลุธรรมในที่นี้ ก็คือ การบรรลุจุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติธรรม หรือ การใช้ชีวิตทางศาสนาในนิกายเซนนั่นเอง เมื่อพูดถึงจุดหมายเช่นนี้ หลายคนอาจตั้งคำถามว่า เซนมีจุดหมายด้วยหรือ เพราะดูเหมือนเซนจะปฏิเสธสิ่งที่เป็นทวิลักษณ์ทั้งหมด การพูดว่ามีจุดหมาย ก็เท่ากับยืนยันถึงสิ่งที่ตรงกันข้ามกับสิ่งที่ไม่ใช่จุดหมาย แล้วเมื่อเป็นเช่นนี้ การที่เซนมีจุดหมายแห่งการปฏิบัติ จะไม่เป็นการขัดแย้งกันในตัวหรือ ผู้วิจัยคิดว่า ข้อถกเถียงดังกล่าวเป็นเพียงการเล่นเกมทางภาษาเท่านั้น ไม่ได้เป็นข้อปัญหาที่ควรเข้าไปสนใจนัก เพราะมนุษย์ยังคงพูดคุยกันด้วยภาษาสมมติที่เข้าใจกันได้ ในสังคม การตั้งคำถามที่ดูเหมือนไม่สนใจคำพูดเช่นนั้น ย่อมมีคุณค่าในระดับหนึ่ง ซึ่งผู้ถามและผู้ตอบจะต้องอยู่ในแวดวงของเซนหรือคุ้นเคยกับเซนเป็นอย่างดีเหมือนกัน แต่ในการพูดคุยกับผู้คนทั่วไป คำถามเช่นนี้ผู้วิจัยเห็นว่าไม่มีคุณค่าแต่อย่างใด และที่สำคัญ พุทธศาสนานิกายเซนยังดำรงอยู่ในฐานะเป็นระบบปฏิบัติที่ผู้คนจำนวนหนึ่งยอมรับนับถือและดำเนินรอยตามตลอดระยะเวลาอันยาวนานจนถึงยุคปัจจุบันนี้ การที่ผู้คนได้ลงมือปฏิบัติเช่นนั้น น่าจะแสดงในตัวว่า เซนมีจุดหมายที่แน่นอนให้ทุกคนมุ่งหวังได้ ถ้าเซนเพียงบอกว่าให้ลงมือปฏิบัติแต่ไม่ได้เสนอเป้าหมายที่แน่ชัดแก่ผู้คน ก็คงไม่มีใครยินยอมปฏิบัติตามเป็นแน่ เรายอมรับว่าระบบปฏิบัติที่ผู้คนจำนวนหนึ่งได้ยินยอมปฏิบัติตามนั้นเป็นสิ่งที่มีความหมายอย่างแน่นอน เซนก็เช่นเดียวกันนี้ และผู้คนส่วนมากก็ยอมรับว่า ชาโตริเป็นจุดหมายของเซน ดังประโยคที่ว่า “จุดหมายสุดท้ายของเซนก็คือการบรรลุถึงภาวะรู้แจ้ง ที่เรียกว่า ชาโตริ”¹⁶ และท่านชิบายามะ (Zenkai Shibayama) ซึ่งเป็นพระภิกษุรูปหนึ่งในนิกายรินไซเซน

¹⁶ Erich Fromm “Psychoanalysis and Zen Buddhism” in Erich Fromm, D. T. Suzuki, and Richard De Martino *Zen Buddhism and Psychoanalysis* (New York : Harper colophon books, 1960) p. 115 “The final aim of Zen is the experience of enlightenment, called *satori*”

ได้บรรยายลักษณะของเซนเอาไว้ว่า “เซนมิใช่ข้อสรุปทางความนึกคิดที่เข้าถึงได้ด้วยเหตุผลและการคิดใคร่ครวญ วิธีแห่งเซนนั้นมีอาจพบได้โดยความรู้แบบแบ่งแยกของเรา และมีใช่เพียงเท่านั้น แม้ความรู้และความคิดของเราทั้งหมดซึ่งเป็นผลผลิตของจิตสำนึกก็จำเป็นจะต้องขจัดออกอย่างสิ้นเชิงด้วย หากทำได้สำเร็จแล้วเราก็จะเข้าถึงสัจจะแห่งประสบการณ์อันบริสุทธิ์ ซึ่งจะช่วยให้เราตื่นขึ้นสู่อจิต หรือที่เรียกว่าความว่างหรือสูญญตา และในประสบการณ์ภายในอันล้ำลึกนี้แหละที่เซนดำรงอยู่ ถ้าพูดในแง่ของจุดมุ่งหมายแล้ว ประสบการณ์แห่งเซนก็คือ การตระหนักรู้ถึงรากฐานแห่งการดำรงอยู่ ถ้าพูดในแง่มุมมองส่วนตัวแล้วก็อาจอธิบายได้ว่าเซนคือการตื่นขึ้นสู่อจิตอันล้ำลึกของมนุษย์ ซึ่งโดยภาษาแห่งเซน เราเรียกการตื่นขึ้นนั้นว่า ‘ซาโตริ’ ซึ่งแปลว่า ‘การตรัสรู้’ เพื่อหมายถึงสัจจะแห่งประสบการณ์ทางศาสนา”¹⁷ ซึ่งภาวะแห่งซาโตรินี้เราจะได้อภิปรายกันต่อไป

เมื่อกล่าวถึงเซน ผู้ที่เคยศึกษาเกี่ยวกับนิกายนี้มาบ้างแล้วจะนึกถึงโคลก 4 บรรทัดที่ถือกันว่าเป็นคำนิยามพุทธปรัชญาเซนได้ครบถ้วนทีเดียว โคลกดังกล่าวนี้มีเนื้อความดังนี้

“การถ่ายทอดพิเศษนอกคัมภีร์

ไม่อิงอาศัยถ้อยคำและตัวอักษร

ชี้ตรงไปยังจิตวิญญาณของมนุษย์

มอຍยอนเข้าไปในธรรมชาติแท้ของตนแล้วประจักษ์แจ้งพุทธภาวะ”¹⁸

ข้อความข้างต้นนี้ ไม่ปรากฏนามผู้แต่งที่แน่ชัด จึงมีการคาดหมายกันไปต่าง ๆ นานา ดร.ชูสุกิ ให้ความเห็นว่า “ข้อความนี้อาจเริ่มกำหนดจดจำกันแล้วแพร่หลายในหมู่ศาสนิกชนของเซน ในช่วงเวลาหนึ่ง หลังจากที่ท่านเอโน (ฮุยเห็ง สัจฉปริณายกองค์ที่ 6) อุบัติขึ้นมา ทั้งนี้เพราะท่านเอโนเองก็ดูเหมือนจะไม่คุ้นเคยกับข้อความนี้มาก่อน”¹⁹ นอกจากนี้ บางท่านยังตีความไปในทำนองว่า

¹⁷ พงนา จันทรสันติ, แปลไทย. ดอกไม้ไม่จ่านรค์ แปลจาก Zenkai Shibayama *A Flower Does Not Talk* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมิต, 2536) หน้า 58

¹⁸ Stephen Batchelor *The Awakening of the West The Encounter of Buddhism and Western Culture* (Berkeley, 1994) p. 212

“A special transmission outside the scriptures ;

No dependence upon words and letters ;

Direct pointing at the human heart ;

Seeing into one's nature and the realisation of Buddhahood.”

¹⁹ Daisetz T. Suzuki *Zen and Japanese Buddhism* (Tokyo : Japan Travel Bureau, 1965) p.19
“Perhaps it began to circulate among Zen followers sometime after the rise of Eno (Hui-neng), the sixth patriarch of Zen, because Eno does not seem to have been acquainted with this slogan.”

ข้อความสี่ประโยคนี้เป็นการสรุปจุดมุ่งหมายและวิธีการของพระโพธิธรรม (สังฆปริณายกองค์ที่ 1) ในการสถาปนาเซนไว้²⁰

จากโคลกข้างต้น เราจะเห็นภาพรวมของเซน โดยจะเห็นทั้งวิธีการและจุดหมายที่เซนมุ่งเน้นให้มนุษย์เข้าถึง จุดหมายดังกล่าวก็คือ การประจักษ์แจ้งพุทธภาวะ ซึ่งจะเข้าไปได้ก็ด้วยการมองย้อนเข้าไปในธรรมชาติของตน การมองย้อนเช่นนั้นเป็นวิธีการเพื่อเข้าถึงจุดหมาย ซึ่งเราจะได้อภิปรายกันในบทต่อไป สำหรับตอนนี้ เราจะมาดูว่า พุทธภาวะดังกล่าวหมายถึงอะไร และเป็นไปได้แค่ไหนที่เราจะบรรลุถึงได้

2.2.2 ธรรมชาติแห่งพุทธะ

สำหรับพุทธปรัชญาเซน พุทธภาวะหมายถึงภาวะแห่งการตื่นรู้แจ้ง อันเป็นภาวะดั้งเดิมของสรรพสัตว์ ภาวะดังกล่าวอาจเรียกชื่อได้หลายอย่างเช่นว่า จิตหนึ่ง (One Mind) จิตเดิมแท้ (Essence of Mind) หรือใบหน้าดั้งเดิม (The Original Face) ก็ได้ ซึ่งทั้งหมดก็บ่งชี้ถึงภาวะบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นธรรมชาติเดิมแท้ของสรรพสัตว์ในจักรวาลนี้ และเพราะเหตุที่มนุษย์เรามีธรรมชาติเดิมแท้เป็นเช่นนี้ ฉะนั้น เราจึงสามารถบรรลุจุดหมายสูงสุดในการปฏิบัติธรรม คือสามารถพัฒนาตนเองจากปุถุชนกลายเป็นพุทธะหรือผู้รู้แจ้งได้ ดังคำกล่าวของท่านเอโนที่ว่า “ท่านผู้คงแก่เรียนทั้งหลาย จิตเดิมแท้ (Essence of Mind) ของเรา ซึ่งเป็นเมล็ดพืชหรือแก่นของการตรัสรู้ นั้น เป็นของบริสุทธิ์ตามธรรมชาติ (pure by nature) และต้องอาศัยจิตเดิมแท้นี้เท่านั้น มนุษย์เราจึงจะเข้าถึงความเป็นพุทธะได้โดยตรง”²¹

เซนเชื่อว่า จุดหมายสุดท้ายที่มนุษย์ควรเข้าถึงหรือสิ่งที่เรียกชื่อว่า พุทธภาวะ เป็นต้นันั้น ได้มีอยู่ก่อนแล้วในตัวมนุษย์ทุกคน หรือจะพูดว่าพุทธภาวะนั้นเป็นแก่นสารของความเป็นมนุษย์ก็ว่าได้ สรรพสัตว์ในโลกนี้ต่างก็มีธรรมชาติเดิมแท้เป็นจิตหนึ่งหรือพุทธภาวะนั้น พุทธภาวะจึงเป็นจุดร่วมที่สรรพสัตว์มีเหมือนกัน การบรรลุถึงจุดหมายของการปฏิบัติในทัศนะของเซนก็คือการกลับคืนสู่ธรรมชาติเดิมแท้ของตนเองนั่นเอง

เวลาเราพูดว่า มนุษย์ควรกลับคืนสู่ภาวะเดิมแท้ของตน เรามักจะเกิดข้อกังขาว่านั่นจะไม่ใช่เป็นการถอยหลังเข้าคลองหรืออย่างไร มนุษย์ควรจะพัฒนาตนเองไปสู่จุดหมายข้างหน้าต่อไป ความเจริญน่าจะหมายถึงการที่เราสามารถพัฒนาตนเองไปสู่สิ่งใหม่ๆ ต่อไปข้างหน้ามิใช่หรือ การบอกให้

²⁰ โปรดดูใน Christmas Humphreys *Zen Buddhism* (London : George Allen & Unwin, 1957) p.32 “His (Bodhidharma, ‘the bearded barbarian’) four propositions which, even if the formular was produced later, summarised his purpose and technique, were as follows : ...”

²¹ พุทธศาสนิกฯ, แปลไทย สุตระของเว่ยหล่าง (กรุงเทพมหานคร : ธรรมบุษยา, 2531) หน้า 31

หวนกลับคืนสู่จุดเดิม จะถือว่าเป็นการบอกให้ไปสู่จุดหมายที่ดียิ่งกว่าที่เป็นอยู่ได้อย่างไร ข้อกังขานี้ จะหมดไปถ้าเราเข้าใจว่าภาวะเดิมแท้ของเรานั้นเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์หมดจด ควรแก่การเข้าถึง และเมื่อเปรียบเทียบกับภาวะในปัจจุบันนี้ เราพบว่าภาวะเดิมแท้นั้นจะช่วยให้เราดำรงอยู่อย่างปลอดภัยมากกว่า ภาวะเช่นนั้นอาจไม่เรียกว่าสุขในความหมายที่ตรงกันข้ามจากทุกข์ เพราะในความหมายที่เราเข้าใจกัน สุขหมายถึงภาวะอึดอ้อมใจตื่นเต้นกับผลลัพท์อะไรบางอย่างจนทำให้จิตกระเพื่อมวันไหวไปจากเดิม เป็นลักษณะฟูเฟื่องทางอารมณ์จนเกินปกติ แต่ภาวะเดิมแท้ของเรานั้นไม่อาจใช้กรอบความคิดเรื่องสุขและทุกข์ไปบรรยายอย่างครบถ้วนได้ แน่่อนว่า ในภาวะเช่นนั้นจะไม่มีอาการที่เรียกว่าความทุกข์ แต่ก็ไม่ใช่ว่าเป็นความสุขเสียทีเดียว เราอาจนิยามภาวะเช่นนั้นว่าเป็นความสุขที่ควรเข้าถึงได้ โดยจะต้องระบุชัดเจนลงไปว่าสุขในที่นี้หมายถึงเอาเพียงภาวะปลอดภัย ไม่มีเหตุแห่งทุกข์ที่จะก่อเกิดปัญหาอีกต่อไป

ก่อนอื่นเราจะมาดูข้อความในนิคายเซนเกี่ยวกับเรื่องนี้กันก่อน ท่านฮวงโป (Huang Po) ผู้เป็นอาจารย์ของท่านหลินฉี (Lin-chi หรือ รินไซ Rinzai ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งนิกายรินไซเซน) ได้กล่าวไว้ว่า “พระพุทธเจ้าทั้งปวง และสัตว์โลกทั้งสิ้น ไม่ได้เป็นอะไรเลย นอกจากเป็นเพียงจิตหนึ่ง (One Mind) นอกจากจิตหนึ่งนี้แล้ว ไม่ได้มีอะไรตั้งอยู่เลย จิตหนึ่งซึ่งเป็นสิ่งที่ปราศจากการตั้งต้นนี้ เป็นสิ่งที่ไม่ได้เกิดขึ้นและไม่อาจจะถูกทำลายได้เลย มันไม่ใช่ของมีสีเขียวหรือสีเหลือง และไม่มีทั้งรูปไม่มีทั้งการปรากฏ มันไม่ถูกนับรวมอยู่ในบรรดาสิ่งทั้งที่มีการตั้งอยู่และไม่มีการตั้งอยู่ มันไม่อาจถูกลงความเห็นว่าเป็นของใหม่หรือของเก่า มันไม่ใช่ของยาว ของสั้นของใหญ่ ของเล็ก ทั้งนี้เพราะมันอยู่เหนือขอบเขต เหนือการวัด เหนือการตั้งชื่อ เหนือการทิ้งร่องรอยไว้ และเหนือการเปรียบเทียบทั้งหมดทั้งสิ้น จิตหนึ่งนั่นแหละคือพุทธะ ไม่มีพุทธะอื่นใดที่ไหนอีก ไม่มีจิตอื่นใดที่ไหนอีก มันแจ่มจ้าและไร้ตำหนิเช่นเดียวกับความว่าง คือมันไม่มีรูปร่างหรือปรากฏการณ์ใดๆ เลย เรื่องมันเพียงแต่ตื่นและล้มตายต่อจิตหนึ่งนั่นเท่านั้น และไม่มีอะไรที่จะต้องบรรลุถึงอะไร นี่แหละคือพุทธะที่แท้จริง พุทธะและสัตว์โลกทั้งหลายคือจิตหนึ่งนี้เท่านั้น ไม่มีอะไรอื่นนอกไปจากนี้เลย”²²

อนึ่ง ในตอนเริ่มต้นของบทเพลงที่ท่านฮะกุอิน (Hakuin) ซึ่งเป็นพระนิกายรินไซเซน ได้แต่งขึ้น ก็ปรากฏข้อความในทำนองเดียวกันนี้ คือ

“สรรพสัตว์ต่างก็เป็นพุทธะตั้งแต่เริ่มแรกทีเดียว
เปรียบเหมือนน้ำแข็งกับน้ำ
ปราศจากน้ำ ก็ไม่อาจมีน้ำแข็งได้

²² พุทธศาสนิกฯ, แปลไทย คำสอนของฮวงโป (กรุงเทพมหานคร : ธรรมบุษยา, 2531) หน้า 23-25

ปราศจากสรรพสัตว์แล้ว เราจะหาพุทธะได้จากที่ไหนเล่า?”²³

เขนเชื่อว่า สรรพสัตว์เป็นพุทธะอยู่ก่อนแล้ว ทุกคนเสมอเหมือนกันหมดในฐานะที่มีธรรมชาติเดิมแท้เป็นภาวะรู้แจ้งเช่นเดียวกัน การที่เราจะเข้าใจแนวคิดของเขนในเรื่องนี้ จำเป็นจะต้องเข้าใจทัศนะพื้นฐานที่เขนมีเกี่ยวกับโลกและสรรพสิ่งในโลกนี้เสียก่อน

มีนักวิชาการบางท่านได้แสดงความเห็นไว้ว่า แนวคิดเรื่องความเป็นเอกภาพของสรรพชีวิตเป็นสาระสำคัญของความคิดแบบเขน²⁴ ความเป็นเอกภาพดังกล่าวก็คือการที่สรรพสิ่งดำรงอยู่อย่างอิงอาศัยสัมพันธ์กันและกันตามกฎปฏิจางสมุปบาทนั่นเอง ในฐานะที่เขนเป็นนิกายหนึ่งในพุทธศาสนาแบบใหญ่ เขนได้ยอมรับหลักปฏิจางสมุปบาท (Interdependent-origination) ว่าเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของโลก นั่นคือ สรรพสิ่งและสรรพชีวิตดำเนินไปเป็นพลวัต (dynamic) ในลักษณะเชื่อมสัมพันธ์กันและกัน ไม่มีสิ่งใดจะดำรงอยู่โดยเอกเทศอย่างเด็ดขาดได้ มนุษย์ดำรงอยู่โดยอาศัยสภาพแวดล้อมเป็นตัวขับเคลื่อน เราต้องอาศัยอากาศ อาหาร น้ำและสรรพสิ่งในการดำรงอยู่ เมื่อมีเหตุปัจจัยที่เหมาะสม เราจึงสามารถเป็นอยู่ได้ เหตุปัจจัยดังกล่าวรวมถึงมนุษย์และสรรพสิ่งด้วย โดยธรรมชาติแล้ว สรรพสิ่งจึงไม่ได้อยู่แยกขาดจากกัน เพราะต่างก็อาศัยกันและกันจึงดำรงอยู่และเป็นไปได้ ชีวิตมนุษย์ดำเนินไปอย่างเป็นเอกภาพประสานสอดคล้องกันและกัน ตัวตนหรือธรรมชาติของมนุษย์จึงเป็นความจริงที่เป็นพลวัต คือ หมุนเวียนเคลื่อนไปโดยธรรมชาติด้วยตัวของมันเอง มันสัมผัสถึงโลกในฐานะเป็นส่วนร่วมในการดำรงอยู่ของตัวมันเอง ซึ่งความเป็นเอกภาพแบบพลวัตนี้จะต้องถูกรับรู้โดยตรงด้วยตัวของมนุษย์เอง เราไม่อาจใช้ถ้อยคำไปบรรยายถึงมันอย่างครบถ้วนได้²⁵ ในรูปแบบที่เป็นไปโดยพลวัตนี้ ตัวตนจะถูกสัมผัสถึง (ถูกรับรู้) ว่ามีอยู่ในการสัมพันธ์กับตัวตนอื่นๆ (บุคคลหรือสรรพสัตว์อื่นๆ) ความคิดรับรู้ถึงตัวตนในเชิงสัมพันธ์เช่นนี้จะดึงให้มนุษย์ดำรงอยู่ร่วมกัน และเป็นพื้นฐานแห่งการดำรงอยู่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันจะทำให้เรา

²³ “Hakuin’s Song of Meditation” in D. T. Suzuki *Essays in Zen Buddhism First Series*. (London : Rider and Company, 1973) p.336

“All Sentient beings are from the very beginning the Buddhas :

It is like ice and water ;

Apart from water no ice can exist.

Outside sentient beings, where do we seek the Buddhas ?”

²⁴ Kurethara S.Bose “The Theoretical Foundations of Zen Buddhism” in *The Eastern Buddhist* Vol. XXIX No.1 (Spring 1996) p.87 “The idea of the unity of all beings is a basic theme of Zen thought.”

²⁵ โปรดดู Kurethara S.Bose “The Theoretical Foundations of Zen Buddhism” in *The Eastern Buddhist* Vol. XXIX No.1 (Spring 1996) p.86 “The human self is a dynamic, spontaneously evolving reality. It experiences the world as an active participant in its being. This dynamic-unity has to be directly felt and is beyond descriptive knowledge.”

คำนึงถึงสวัสดิภาพของบุคคลอื่น ความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันก็เป็นรากฐานสำคัญแห่งความดีงามของมนุษย์ ความเห็นอกเห็นใจและความเมตตากรุณาจึงเป็นคุณสมบัติที่แท้จริงของผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งนิพพานหรือการรู้รับตัวตนอย่างเป็นเอกภาพ²⁶ ในทัศนะของเซน พุทธภาวะจึงเป็นภาวะตระหนักรู้ถึงธรรมชาติที่แท้จริงของมวลมนุษย์ (รวมถึงตัวเอง) ที่เป็นสิ่งบริสุทธิ์ผ่องใส มีความดีและความเมตตาการุณย์ ดำรงอยู่อย่างประสานสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับจักรวาลตามหลักปฏิจสุมุปาบาท “กลไกของความเป็นมนุษย์เป็นไปโดยพลวัตในลักษณะสัมพันธ์สอดคล้องกับโลก ปังเจกบุคคลไม่ใช่ความเป็นจริงที่แยกอยู่ต่างหากเด็ดขาด ความเป็นอนัตตาจึงเป็นธรรมชาติที่แท้จริงของตัวตน”²⁷

เซนเชื่อว่า โดยพื้นฐานแล้ว มนุษย์เป็นผู้ตระหนักรู้ถึงการที่สรรพสิ่ง (รวมทั้งตัวมนุษย์เอง) เจริญงอกงามเคลื่อนไหวไปเองตลอดเวลาโดยธรรมชาติตามหลักปฏิจสุมุปาบาท การตระหนักรู้เช่นนี้ย่อมเป็นไปเองแก่สรรพชีวิตในจักรวาล ตัวตนแต่ละหน่วยได้สำนึกรู้ด้วยตนเองว่าชีวิตในจักรวาลดำเนินไปโดยลักษณะเป็นหนึ่งเดียวกัน ความเป็นเอกภาพโดยตัวของมันเอง ปังเจกชนจะมีความเป็นจริง (entity) ได้ก็ด้วยการดำรงอยู่อย่างสอดคล้องสัมพันธ์กันและกันในธรรมชาติ ตัวตนของปังเจกชนหาได้มีความเป็นจริงด้วยการดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศแต่อย่างใดไม่ ในความเป็นไปโดยสอดคล้องสัมพันธ์เป็นหนึ่งเดียวกันนี้ ย่อมไม่มีการแบ่งแยกระหว่างปังเจกชน ไม่มีการคิดประเมินค่าเป็นความดี ความเลว หรือความสูง ความต่ำ เป็นต้น ต่อสรรพสิ่งแต่อย่างใด ทุกสิ่งดำเนินไปโดยเสรี มีความบริสุทธิ์ในตัวเองอย่างแท้จริง การที่สรรพชีวิตเป็นไปโดยเสรีและมีความบริสุทธิ์ในตนเอง อีกทั้งประจักษ์รู้ในความเป็นไปของตนเองและสรรพสิ่งเช่นนี้จัดเป็นพุทธภาวะหรือภาวะการรู้แจ้งตามทัศนะของเซน เพราะฉะนั้น เซนจึงถือว่า สรรพชีวิตเป็นพุทธะตั้งแต่แรกเริ่มทีเดียว²⁸ “ความเป็นจริงของมนุษย์ (the human entity) เป็นสิ่งที่คลี่คลายเป็นไปเองโดยธรรมชาติ ในความเป็นไปเองโดยธรรมชาตินั้น ตัวตนก็จม (กลืนกลาย) ไปในตัวของมันเอง สัมผัสถึงตัวมันเองว่าเป็นกิจกรรมที่บริสุทธิ์หมดจด ในความเป็นไปเช่นนั้น ตัวตนจะสัมผัสถึงตัวมันเองว่าเป็นรูปแบบที่

²⁶ Ibid p. 87 “In the dynamic mode, on the contrary, the self is experienced as in relationship with other selves. The relational conception of the self brings human beings together, and is the foundation of human solidarity. Relatedness makes people concerned with the well-being of others. Solidarity is the basis of human goodness. Compassion and kindness are intrinsic aspects of those who have realized Nirvana, the unifying conception of the self.”

²⁷ Ibid p. 87 “The human organism is a dynamic-form in participatory unity with the world. The individual self has no isolated reality. Selflessness in the true nature of the self.”

²⁸ “Hakuin’s Song of Meditation” in D. T. Suzuki *Essays in Zen Buddhism* First Series. (London : Rider and Company, 1973) p.336 “All Sentient beings are from the very beginning the Buddhas...”

เคลื่อนไหวไปเองอย่างกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สัมพันธ์กับโลกในลักษณะเป็นส่วนร่วมกัน หลักระบวนสำคัญของเซนก็คือตัวตนนั้นจะบรรลุถึงความรู้แท้และเสรีภาพที่แท้จริงได้ก็ด้วยการแสดงออกอย่างตรงไปตรงมาไม่ผ่านการใช้ความคิดพินิจพิเคราะห์ ในลักษณะการเช่นนั้น ตัวตนแต่ละหน่วยจะประจักษ์รู้ตัวเองว่าเป็นภาวะคลี่คลายไปในความเป็นอิสระและในความสัมพันธ์เป็นหนึ่งเดียวกับโลกอย่างแท้จริง และนี่เองที่เรียกว่านิพพานหรือธรรมชาติแห่งพุทธะ”²⁹

ข้อที่น่าพิจารณาในข้อความข้างต้นก็คือคำว่า “สัมผัสถึง” ปรารถนาเช่นไม่ได้พูดถึงการ “รู้ถึงธรรมชาติแห่งตน” หรือการ “เข้าใจในธรรมชาติแห่งตน” แทนที่จะใช้คำในทำนองที่เกี่ยวกับการขบคิดทางสติปัญญาเช่นนั้น ท่านกลับใช้คำว่าสัมผัสถึงซึ่งให้ความหมายในทำนองประสบการณ์ที่แท้จริง ในที่นี้ การสัมผัสถึงก็คือการรับรู้มันด้วยตัวตนทั้งหมดของเรา เป็นประสบการณ์ที่รู้สึกได้ ก็คือการที่ตัวตนของเราทั้งหมดยอมรับในสัจจะของธรรมชาติแห่งตน ในฐานะที่เป็นสัจจะในชีวิตจริง เพราะการพูดถึงการตระหนักรู้ในธรรมชาติแห่งตน หรือ ธรรมชาติที่แท้ ซึ่งเรามีอยู่ก่อนแล้วนั้น เป็นเรื่องที่สุดกันได้ทั่วไป การพูดเช่นนั้นไม่ใช่ของยากแต่อย่างใด แต่การได้สัมผัสกับมันในฐานะประสบการณ์ที่แท้ของตัวเองนั้นไม่ใช่เรื่องง่ายเลย มันเป็นสิ่งที่ยากแสนยาก จนกระทั่งว่าคนทั่วไปไปไม่อาจจะมีประสบการณ์เช่นนั้นได้ เพราะถึงแม้ว่าเราจะมีธรรมชาติที่แท้ซ่อนอยู่ลึกๆ ในตัวเราก็คตาม แต่โดยส่วนมากแล้ว เรามักจะถูกบดบังด้วยม่านหมอกแห่งจิตใจแบบแบ่งแยก (discriminating mind) อยู่เกือบตลอดเวลา “การสัมผัสถึงก็คือการพิสูจน์สิ่งนั้นด้วยประสบการณ์ของตนเอง ‘การสัมผัสถึง’ นั้นโดยพื้นฐานแล้วแตกต่างกับ ‘การรู้’ การสัมผัสจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อเราได้ไปพ้นจากพันธนาการแห่งการแบ่งแยกประเมินค่า และดำรงอยู่ในโลกใหม่ที่เป็นเอกภาพและปราศจากการแบ่งแยก ประสบการณ์นี้จะเปิดเผยให้เราเห็นถึงแง่มุมใหม่ๆ ของชีวิตมนุษย์ เราจะเกิดขึ้นใหม่และดำรงชีวิตอยู่ด้วยคุณภาพของชีวิตที่ผิดแผกแตกต่างออกไปจากเดิม”³⁰

ธรรมชาติหรือตัวตนของมนุษย์เ็นไปเองโดยอัตโนมัติ มีอิสระในการดำรงอยู่ร่วมกันกับสรรพสิ่ง ไม่ได้แบ่งแยกปัจเจกบุคคลออกจากกันและกัน ในการดำเนินไปเช่นนี้ เราไม่อาจใช้มนทัศน์เรื่องความดี-ความชั่ว เป็นต้น ไปอธิบายได้ เพราะมันเป็นไปเองของมันเช่นนั้น และตัวตนของ

²⁹ Kurethara S.Bose *Op.cit.* p. 88 “The human entity is a spontaneous unfolding. In spontaneous action, the self is fully immersed in itself, experiences itself as pure activity. In such action, the self experiences itself as a dynamic-form in intimate, participatory relationship with the world. The cardinal doctrine of Zen is that it is through direct, unmeditated expression the self achieves true knowledge and freedom. In such action, the individual self realizes itself as an intrinsic unfolding in freedom and in intimate relationship with the world. This is Nirvana or Buddha-nature.”

³⁰ พงนา จันทรสันติ, แปลไทย. ดอกไม้ไม่จ่านรค์ แปลจาก Zenkai Shibayama *A Flower Does Not Talk* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมิต, 2536) หน้า 105

มนุษย์ทุกคนต่างก็ตระหนักรู้ความเป็นไปของตัวเองเช่นนั้นอยู่ก่อนแล้วโดยธรรมชาติ ฉะนั้น เชนจึงถือว่า ทุกคนเป็นพุทธะหรือได้ประจักษ์แจ้งในความเป็นไปเช่นนี้อยู่ก่อนแล้ว การหวนกลับไปสู่ธรรมชาติแท้ของตนเองซึ่งเป็นไปโดยไม่มีแบ่งแยกเช่นนี้จึงถือเป็นการบรรลุพุทธภูมิหรือเป็นการกลับไปสู่ธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะนั้นเอง และนี่เองที่เซนเรียกว่าซาโดริหรือการประจักษ์แจ้งพุทธภาวะ อันถือเป็นจุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติในทางศาสนา เมื่อมาถึงตรงนี้ เราก็พอจะมองเห็นแล้วว่า การประจักษ์แจ้งพุทธภาวะนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสรรพสัตว์ ถือเป็นธรรมชาติของทุกคน ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มืออยู่ภายนอกแต่อย่างใด และแท้จริงแล้ว การประจักษ์แจ้งเช่นนี้ก็ไม่ใช่จำเป็นต้องผ่านการฝึกฝนปฏิบัติตามรูปแบบธรรมเนียมใดๆ เลย ด้วยว่ามันเป็นสิ่งที่ทุกคนมีอยู่แล้วในตนเอง ฉะนั้น เราจึงเข้าใจได้เมื่อพบเจอบุคคลในนิยายเซนที่บอกว่า ไม่มีการบรรลุ ไม่มีจุดหมาย และไม่มีการปฏิบัติใดๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายนั้น

ถามว่า เมื่อธรรมชาติแท้ของเราเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์และตัวมันเองก็เป็นพุทธะหรือประจักษ์แจ้งด้วยตนเองอยู่ก่อนเช่นนี้ แล้วอะไรที่ทำให้เราไม่ประจักษ์แจ้งในความจริงที่แท้ที่เป็นไปเองโดยเสรีนั้น อะไรทำให้เรามีชีวิตที่วุ่นวายดังเช่นในปัจจุบัน ในเรื่องนี้ เชนจะตอบว่า อวิชชาหรือความไม่รู้ในธรรมชาติแท้ของตนเองและสรรพสัตว์ทำให้เรายังลุ่มหลงอยู่ เพราะอวิชชาจึงทำให้เรามีจิตใจที่แบ่งแยก คือ แบ่งแยกตนเองออกจากผู้อื่น เป็นเราเป็นเขา เป็นมนุษย์เป็นสัตว์ อีกทั้งแบ่งแยกประเมินค่าว่าดีชั่ว สูงต่ำ เป็นต้น ความคิดแบ่งแยกทำให้เรารับรู้ชีวิตและโลกผิดเพี้ยนไปจากธรรมชาติที่แท้จริงของมัน ธรรมชาติของมนุษย์และสรรพสิ่งเป็นไปอย่างประสานสอดคล้องกันโดยไม่แบ่งแยกความคิดเชิงมโนทัศน์ (conceptual mind) ที่ไปแบ่งแยกสรรพสิ่งด้วยการประเมินค่าหรือคิดคำนึงว่าเป็นนั่นเป็นนี่จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เราไม่สามารถประจักษ์แจ้งความเป็นจริง (the reality) ของโลกและจักรวาลได้ “การสัมผัสถึงตัวตนในเชิงสัมพันธ์จะสูญเสียการประจักษ์รู้โดยตรงไปในเมื่อใจยอมรับ (ไว้วางใจ) รูปแบบเชิงมโนทัศน์ การยอมรับเชื่อมั่นในเหตุผลก็เป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่น่าไปสู่การปิดกั้นการแสดงออกของตัวตนที่เป็นไปอย่างธรรมชาติด้วย”³¹ เมื่อเป็นเช่นนี้ เชนจึงถือว่าการกระทำโดยไร้การคิด (unthought action) เป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการรู้แจ้ง วิธีปฏิบัติในนิยายเซนจึงเป็นการกระทำด้วยความรู้สึกอย่างแท้จริง (felt action) ที่ปราศจากการเพ่งพินิจพิจารณาหาความหมายในสิ่งต่างๆ ซึ่งประเด็นนี้ เราจะได้อภิปรายกันในบทต่อไป

การเข้าใจในทัศนะเชิงอภิปรัชญาของเซนเช่นนี้ ช่วยให้เราเข้าใจวิธีปฏิบัติและลักษณะต่างๆ ในนิยายเซนได้ง่ายขึ้น แนวคิดเชิงอภิปรัชญาที่เชื่อว่า สรรพสิ่งดำเนินไปอย่างเป็นพลวัต

³¹ Kurethara S.Bose *Op.cit.* p. 88 “The relational experience of the self is lost to direct awareness when the mind relies on conceptual forms. The reliance on reason also leads to the suppression of the spontaneous expression of the self.”

ประสานกลมกลืนกันอย่างเป็นอิสระนี้เอง ที่เป็นเหตุผลพื้นฐานในการมองโลกและชีวิตตามที่ชนะของเซน อย่างไรก็ตาม โดยภาพรวมของเซน เชนไม่สนับสนุนการใช้ความคิดไปในเรื่องอภิปราย หากแต่มุ่งให้พิจารณาแก้ปัญหาที่มวลมนุษย์ (หรือพูดอย่างสั้นก็คือตัวมนุษย์แต่ละคน) กำลังประสบอยู่ เชนไม่ได้มุ่งเน้นที่จะตอบปัญหาที่ว่ามนุษย์มาจากไหน เป็นไปอย่างไรหรือธรรมชาติแท้ของมนุษย์คืออะไร แต่เซนสนใจในปัญหาว่า ทำอย่างไรมนุษย์จึงจะเข้าถึงภาวะหลุดพ้นจากความทุกข์บรรดาที่มีที่กำลังเผชิญอยู่ในขณะนี้ได้ เชนเชื่อว่าถ้ามนุษย์สามารถแก้ปัญหาในปัจจุบันได้อย่างแท้จริงแล้วเขาจะไม่กังวลในเรื่องแหล่งกำเนิดมูลฐานหรือแก่นสารสาระของตนเองอีกต่อไป เพราะเมื่อทุกอย่างคลี่คลายแล้ว ก็ไม่มีแรงกระตุ้นใดๆ ที่จะผลักดันให้เขาสงสัยอีก การที่เซนบอกถึงความเป็นจริงทางอภิปรายที่ว่า “สรรพสัตว์เป็นพุทธมาตั้งแต่เริ่มแรกทีเดียว” นั้น ได้ช่วยสร้างกำลังใจให้กับผู้คนทั่วไปเป็นอย่างดี เมื่อเราจะลงมือปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายอะไรบางอย่าง ถ้าเรารู้ว่าจุดหมายดังกล่าวนี้เรามีอยู่ก่อนแล้วในตัวเรา หาว่ามีอยู่ภายนอกหรือเป็นสิ่งที่อยู่ห่างไกลกลับแต่อย่างใดไม่ เราก็จะเกิดกำลังใจในการปฏิบัติอย่างแน่วแน่ เพราะเมื่อจุดหมายดำรงอยู่ก่อนแล้วในตัวเรา ก็เป็นไปได้ว่าเราจะสามารถเข้าถึงจุดหมายนั้นได้อย่างแท้จริง

อาจารย์รินไซซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งนิกายรินไซเซนก็บอกให้เราหยุดการค้นหามรรควิธีหรือวิถีทางปฏิบัติที่เป็นรูปแบบใดๆ ทั้งสิ้น ด้วยเหตุผลว่า ไม่มีมรรควิธีที่เป็นรูปแบบเพื่อเข้าถึงพุทธะเพราะพุทธะก็คือตัวมนุษย์นั่นเอง “พุทธะไม่ใช่สิ่งใดอื่นนอกจากตัวเจ้าเอง เจ้าต้องการรู้จักจิตเดิมแท้ให้ใหม่ เจ้าไม่สามารถรู้และแยกแยะตัวเองออกจากจิตเดิมแท้ได้ ผู้ดำเนินตามมรรค พุทธะที่แท้จริงไม่มีรูปร่าง มรรคที่แท้จริงไม่มีแก่นสาร ธรรมที่แท้จริงไม่มีรูปแบบ ทั้งสามผสมผสานกันอย่างกลมกลืนและรวมกันเป็นหนึ่ง ผู้ที่ยังไม่เห็นสิ่งนี้ถูกเรียกว่าผู้ข้องเกี่ยวกับความรู้สึทางผัสสะซึ่งต้องยุ่งยากโดยกรรม... อะไรที่เจ้าเรียกว่า พุทธะ นั่นคือจิตของเจ้าซึ่งอยู่ในความบริสุทธิ์ของพุทธะ อะไรที่เจ้าเรียกว่าธรรม นั่นคือจิตของเจ้าอยู่ในรัศมีอันผ่องแผ้วของธรรม อะไรที่เจ้าเรียกว่ามรรคนั้นคือเมื่ออยู่ในแสงอันโปร่งใส ย่อมไม่มีสถานที่ใดเป็นอุปสรรค ทั้งสามเป็นหนึ่งเดียว แต่เป็นเพียงชื่อที่ว่างเปล่าและไม่มีอยู่จริง ผู้ที่ปฏิบัติตามมรรคอย่างแท้จริงย่อมรักษามรรคคงไว้เสมอในจิตใจของเขา”³²

ตามที่ชนะของรินไซเซน พุทธภาวะเป็นธรรมชาติเดิมแท้ของทุกอย่าง ทั้งสรรพสัตว์และนามธรรมทุกประการ ทั้งการตรัสรู้และอวิชชา การที่พุทธภาวะเป็นธรรมชาติเดิมแท้นั้น ก็หมายความว่าทุกอย่างได้รวมอยู่ในพุทธภาวะเหมือนกันหมด ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉานหญิงหรือชาย ความดีหรือความชั่ว ความสะอาดหรือความสกปรก แต่ถึงกระนั้น สิ่งที่ต้องตระหนักในตอนนั้นก็ถือว่า สรรพสิ่งนั้นได้รวมอยู่ในจุดเริ่มต้นโดยปราศจากตราสัญลักษณ์ (label) ในตอนเริ่ม

³² จงชัย เจนหัตถการกิจ, แปลไทย. บันทึกของรินไซ แปลจาก Irmgard Schloegl, tr. *The Zen Teaching of Rinzai* (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, 2537) หน้า 74-75

ดังนั้น ไม่มีการแบ่งแยกว่า มนุษย์หรือสัตว์เครื่องจาน ทั้งไม่มีหญิงหรือชายเป็นต้น หากมันดำรงภาวะของมันอยู่อย่างนั้น มันอยู่เหนือการนิยามใดๆ การที่เราเกิดความคิดแบ่งแยกต่างๆ ในปัจจุบันนี้แสดงว่า เราไม่ได้ดำรงอยู่ในภาวะเดิมแท้นั้นเสียแล้ว เราตกอยู่ภายใต้การบงการของกิเลส คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จึงไม่ได้สำนึกถึงความเป็นจริงอันนี้³³ ชีวิตปุถุชนมักจะเป็นไปในลักษณะเช่นนี้ ขอให้เราลองพิจารณาถึงข้อเท็จจริงในชีวิตประจำวันสักเรื่องหนึ่ง เราพบเจอคนป่วยโรคเอดส์ระยะสุดท้ายที่ทนทุกข์ทรมานอยู่ เราเกิดความรู้สึกหดหู่และกลัวว่าเราเองจะเป็นเช่นนั้น เราพยายามหลีกเลี่ยงจากเหตุปัจจัยที่จะส่งผลให้เกิดโรคเช่นนั้นกับตัวเรา การที่เราเกิดภาวะต่างๆ เช่นนั้น เชนอธิบายว่าเป็นเพราะเรากำลังแบ่งแยกปรากฏการณ์ออกไปตามความรู้สึกนึกคิดของเราที่ได้รับอิทธิพลจากปัจจัยทางด้านสังคมและวัฒนธรรมในยุคนั้นๆ เราารู้สึกว่ามันเป็นสิ่งที่น่ากลัวก็เพราะเราคิดเปรียบเทียบกับภาวะสุขสบายที่เราเคยประสบ เรากลัวตาย เพราะเรารู้สึกว่าความตายเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาอันอยู่ตรงข้ามกับการดำรงอยู่ซึ่งเป็นสิ่งน่าปรารถนา การที่เราแยกแยะดังกล่าวเป็นเพราะเรายังไม่อาจทำลายอวิชชาหรืออาสวะกิเลสให้หมดสิ้นไปได้ ถ้าเพียงเราไม่ยึดมั่นติดพันกับความคิดแยกแยะ เราจะพบว่าปรากฏการณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะ เป็นโรคเอดส์หรือความตายก็ตาม ต่างก็เป็นของธรรมชาติด้วยกันทั้งนั้น ทั้งหมดนั้น ไม่ได้เป็นเรื่องน่ากลัวหรือสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยงแต่อย่างใด - จิตใจที่ประกอบด้วยอวิชชาของเราต่างหากที่ไปวัดค่าความกลัวหรือไม่กลัวต่อมัน เมื่อเราวางใจปกติต่อปรากฏการณ์ต่างๆ ได้ เราก็จะสัมผัสถึงภาวะรู้แจ้งหรือพุทธภาวะอันเป็นของดั้งเดิมได้ และเมื่อว่าถึงที่สุดแล้ว ภาวะเช่นนั้นก็ไม่ใช่ของใครๆ เลย มันไม่ใช่ของเรา หรือของคนอื่นแต่อย่างใด เพราะการบอกว่ามันเป็นของเราก็เท่ากับกำลังบอกถึงความแบ่งแยกระหว่างเรากับสิ่งที่ไม่ใช่เรา ซึ่งก็จะขัดแย้งกับหลักการของพุทธภาวะอันอยู่เหนือการแบ่งแยกนั่นเอง ด้วยเหตุผลดังอภิปรายมานี้ ท่านเซนโค ชิบายามะ ซึ่งเป็นพระภิกษุรูปหนึ่งในนิกายรินไซเซนเมื่ออธิบายถึงรูปภาพคนเลี้ยงวัวทั้ง 6 ภาพ จึงกล่าวไว้ในตอนหนึ่งว่า “เซนเรียกการตระหนักรู้ในสถานะทางจิตอันสูงส่งนี้ว่า ‘การตรัสรู้’ และเรียกสภาวะจิตที่ปราศจากการตรัสรู้ว่า ‘อวิชชา’ ทั้งการตรัสรู้และอวิชชาถูกแบ่งแยกให้แตกต่างกันในระดับของจิตวิทยาเท่านั้น แต่จิตที่แท้หรือธรรมชาติที่แท้หรือจิตวิญญาณที่แท้ซึ่งมีอยู่ภายในตัวเรานั้นดำรงอยู่โดยปราศจากภาวะทางจิตวิทยา ไม่ว่าจะ เป็นการตรัสรู้หรืออวิชชา ทั้งตัวเรารวมถึงจักรวาลนี้ต่างก็ดำรงอยู่ในจิตที่แท้นั้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง ไม่ว่าจะเราจะตระหนักรู้ในจิตที่แท้หรือไม่ เราก็กำลังดำรงอยู่ร่วมกับมัน ทั้งการตรัสรู้และอวิชชาหาใช่สิ่งใดอื่น หากคือเงาฉายาที่ปรากฏอยู่ในธรรมชาติ

³³ ส่วนปัญหาที่ว่า กิเลสเกิดมีได้อย่างไรนั้น เป็นอีกประเด็นหนึ่งซึ่งต้องอภิปรายกันมากมาย และด้วยข้อจำกัดทางด้านขอบข่ายการศึกษาวิจัย เราจึงจะไม่อภิปรายกันในงานวิจัยเล่มนี้.

แห่งพุทธะ ซึ่งธรรมชาติแห่งพุทธะนี้ (จิตวิญญาณของเรา) ไม่ต้องการลดทอนหรือเพิ่มพูน ไม่บริสุทธิ์และไม่แปดเปื้อน แต่ก็กระจ่างแจ้งอยู่ตลอดเวลา”³⁴

ตามทัศนะของเซน ช่วงขณะที่เราปลดพันจากกิเลสเครื่องชักจูงใดๆ ไม่มีการคิดแบ่งแยกด้วยความรู้สึกรู้สึกที่เกี่ยวข้องกับตัวตน ไม่เกิดความคิดเรื่องสูงต่ำหรือดีชั่วเป็นต้น เป็นช่วงเวลาที่จิตเดิมแท้ซึ่งบริสุทธิ์อยู่ก่อนแล้วนั้นจะเปล่งประกายออกมา ทำให้ผู้ที่เข้าถึงเกิดความสงบ สดชื่น ผ่องใส มีมุมมองต่อโลกและชีวิตอย่างแปลกใหม่ไปจากเดิม ไม่มีความทุกข์ ความกังวลหรือความบีบคั้นทางใจใดๆ อีกต่อไป ทั้งนี้เพราะไม่มีอวิชชาที่เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงอีกแล้ว ภาวะที่ชีวิตได้เข้าถึงความสดชื่น สงบเย็นเช่นนี้เองที่เซนเรียกว่าเป็นซาโตริ หรือการรู้แจ้งถึงภาวะเดิมแท้ของตนเอง หรือเรียกอีกอย่างว่า การกลับคืนสู่พุทธภูมิที่ตนเองได้เคยดำรงอยู่ก่อนแล้วนั่นเอง

2.2.3 ภาวะของผู้ประจักษ์แจ้งธรรมชาติแห่งพุทธะ

เมื่อผู้ปฏิบัติในนิกายรินไซเซนได้บรรลุถึงซาโตริหรือการประจักษ์แจ้งพุทธภาวะอันเป็นธรรมชาติดั้งเดิมแล้ว วิถีชีวิตของเขาจะดำเนินไปด้วยความสงบสุข มีอิสระเสรีภาพอย่างแท้จริง กิเลสตัณหา อวิชชา อุปาทานที่เคยบงการชีวิตให้วุ่นวายสับสนได้ถูกขจัดทำลายไปหมดสิ้น “เมื่อใครก็ตามที่ได้เคยผ่านประสบการณ์ภายในอันล้ำลึกนี้แล้ว และได้หวนกลับมาอยู่ในโลกของความรู้สึกนึกคิดของสามัญชน โลกใหม่และปรากฏการณ์อย่างใหม่ย่อมปรากฏขึ้นแก่เขา เขาย่อมเข้าถึงเสรีภาพและสันติสุขอันแท้จริงด้วย”³⁵ ผู้บรรลุถึงซาโตริอย่างสมบูรณ์จะดำรงอยู่ในปัจจุบันขณะอย่างแท้จริง ไม่หวนละห้อยถึงเหตุการณ์ในอดีต และไม่วิตกกังวลถึงอนาคต หากแต่มีชีวิตอยู่ด้วยสติปัญญารู้เท่าทันสภาวะต่างๆ ที่เกิดขึ้นและเป็นไปในปัจจุบันขณะอย่างแท้จริง ท่านผู้ประจักษ์แจ้งพุทธภาวะยังคงใช้ชีวิตอยู่ในโลกเช่นเดียวกับผู้คนทั่วไป ท่านมีชีวิตตามธรรมดาสามัญ แต่ไม่ตกอยู่ภายใต้การบงการของสภาพแวดล้อมหรือแรงกระตุ้นที่ผิดปกติใดๆ ทั้งสิ้น ท่านชิบายามะ (Zenkai Shibayama) ซึ่งเป็นพระภิกษุรูปหนึ่งในนิกายรินไซเซนได้บรรยายประสบการณ์แห่งการประจักษ์แจ้งพุทธภาวะเอาไว้ว่า “โลกอุดมคติแห่งการตรัสรู้ของเซน ก็คือ ‘ปัจจุบันขณะ’ ซึ่งอริยบุคคลผู้ตรัสรู้แล้วได้ประกอบภารกิจประจำวันอยู่ โลกแห่งการตรัสรู้นั้นมิได้อยู่แยกต่างหากออกไปจากการงานประจำวันที่เราได้กระทำ ซึ่งเธออาจจะคิดว่าภารกิจประจำวันเหล่านั้นธรรมดาสามัญจนเกินไป และไม่น่าสนใจเลยก็เป็นได้”³⁶

บุคคลผู้ได้ประจักษ์แจ้งพุทธภาวะในตนเอง จะมีวิถีชีวิตเป็นไปตามธรรมชาติโดยแท้จริง เสนเชื่อว่า ธรรมชาติเดิมแท้เป็นภาวะบริสุทธิ์ ไร้ทุกข์ หรือความวิตกกังวลใดๆ ทั้งสิ้น ไม่มีการ

³⁴ พงนา จันทรสันติ, แปลไทย. ดอกไม้ไม่จ้านรงค์ หน้า 137-138

³⁵ เรื่องเดียวกัน หน้า 102

³⁶ เรื่องเดียวกัน หน้า 122

แบ่งแยกเป็นฝ่ายเขาฝ่ายเรา หรือเป็นความคิดความชั่วต่างๆ ทุกอย่างเป็นไปโดยพลวัต และในความเป็นพลวัตนี้ มีภาวะบริสุทธิ์ซึ่งเราอาจเรียกตามภาษาของมนุษย์ได้ว่าเป็นความดีงาม ความดีงามนี้เป็นไปเองโดยธรรมชาติ ไม่ใช่ความดีงามที่มนุษย์ให้การประเมินค่าหรือยึดถือด้วยความรู้สึกแบ่งแยก ความดีงามบริสุทธิ์จึงเป็นธรรมชาติแท้จริงของจักรวาล ด้วยเหตุนี้ ภาวะของผู้ประจักษ์แจ้งธรรมชาติแห่งพุทธะ (Buddha-nature) จึงเป็นภาวะที่บริสุทธิ์ ไร้ราศี และสงบล้ำ ประกอบด้วยความสะอาด สว่าง สงบ หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นผู้มีศีล หรือการประพฤติชอบทางกายวาจา เป็นผู้ที่มีสมาธิ หรือความสงบสุขทางจิต ไม่หวั่นไหวคลอนแคลนไปตามอารมณ์ที่เข้ามากระทบ และเป็นผู้มีปัญญา หรือความประจักษ์แจ้งรู้ชัดเห็นจริงในสรรพสิ่งตามความเป็นจริงที่สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่ ไม่ใช่รู้เห็นตามความชอบใจรักใคร่ที่เราอยากให้มันเป็นเช่นนั้นเช่นนั้น “เมื่อการฝึกฝนได้เข้มข้นขึ้น จนถึงจุดสุดยอด กิเลสอันแปรเปลี่ยนทั้งหมดของมนุษย์ก็จะถูกชะล้างไป ก่อเกิดเป็นความเข้าใจอย่างใหม่ ที่ไม่ใช่ทั้งหน้าและหลังซึ่งจะฉายแสงออกมาจากแสงที่เจิดจ้าไร้เงา ความแจ่มกระจ่างจะครอบคลุมอยู่ทั่วไป และจะเต็มไปด้วยสันติสุขและความสงบล้ำ ในขณะที่เดียวกันกับที่เราจะรู้สึกได้ถึงความมั่นคงภายในอย่างลึกล้ำ ที่จะไม่สั่นคลอนด้วยสิ่งใดๆ เลย ‘มีเพียงจิตที่แท้อันดำรงอยู่’ ‘บริสุทธิ์ ไร้ราศี และสงบล้ำ’ หรือ ‘ชาวบริสุทธิ์’ นี้คือบรรดาอ้อยคำที่ใช้บรรยายประสบการณ์เช่นนั้น”³⁷

2.3 เปรียบเทียบการบรรลุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาทและรินไซเซน

เถรวาทและรินไซเซนมีทัศนะตรงกันว่า การบรรลุธรรมหรือการเข้าถึงจุดหมายสูงสุดแห่งการปฏิบัติคือการประจักษ์แจ้งความปลอดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมด เป็นการดับอวิชชา หรืออาสวกิเลสแล้วเข้าถึงภาวะไร้ทุกข์ ลักษณะการบรรยายถึงภาวะดังกล่าวในนิกายเซนดูจะเป็นที่ดึงดูดใจผู้คนได้ดีกว่าในเถรวาท เช่นบอกว่า เราทุกคนโดยพื้นฐานหรือโดยธรรมชาติต่างก็เป็นพุทธะ หรือผู้ตรัสรู้อยู่ก่อนแล้ว ทุกคนเสมอภาคกันในฐานะที่ต่างก็มีธรรมชาติเดิมแท้เป็นภาวะบริสุทธิ์หมดจดเหมือนกัน นั่นคือ ทุกคนมีศักยภาพในการเข้าถึงความจริงสูงสุดได้เท่าเทียมกัน จากเหตุผลดังกล่าว เราจึงพบว่า ในนิกายเซนไม่มีการจัดแบ่งความแตกต่างระหว่างผู้ได้บรรลุธรรมสูงสุดกับผู้ยังไม่ได้บรรลุธรรมแต่อย่างใด พระอรหันต์กับปุถุชนถือว่าเท่าเทียมกันในฐานะที่แต่ละฝ่ายต่างก็มีพุทธภาวะเหมือนกัน ความแตกต่างที่พอมืออยู่บ้างก็ตรงที่พุทธภาวะของพระอรหันต์ได้เปิดเผยตัวเองออกมาอย่างเต็มที่ ส่วนของปุถุชนยังไม่มีโอกาสส่องประกายออกมาเท่านั้น พระอรหันต์สามารถจัดทำลายอวิชชาอันก่อความคิดแบ่งแยกได้อย่างเด็ดขาดแล้วจึงดำรงอยู่ในฐานะผู้ประจักษ์แจ้งพุทธภาวะของตนเองแล้ว ส่วนปุถุชน เพราะยังตกอยู่ภายใต้อำนาจบงการของอวิชชาจึงยังไม่สามารถประจักษ์แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตนเองนั้นได้ อย่างไรก็ดี ในเมื่อต่างฝ่ายต่างก็มีพุทธภาวะเช่นนี้

³⁷ เรื่องเดียวกัน หน้า 157

เช่นจึงมองไม่เห็นความแตกต่างระหว่างบุคคลในแง่ที่ว่าดีกว่าหรือเลวกว่ากัน มีศักยภาพมากกว่าหรือน้อยกว่ากัน ประเสริฐกว่าหรือด้อยกว่ากัน เป็นต้น เช่นเชื่อว่า การมองมนุษย์ด้วยความคิดแบ่งแยกเป็นสิ่งที่ไร้เหตุผล ด้วยว่า สรรพสัตว์ต่างก็มีธรรมชาติเดิมแท้เหมือนกัน และดำรงอยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยไม่มีการแบ่งแยกเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว

ในฝ่ายเถรวาท ศักยภาพในการบรรลุจุดหมายสูงสุดหรือนิพพาน ไม่ได้มีอยู่อย่างเท่าเทียมกันในสรรพสัตว์ แม้นิพพานจะเป็นภาวะดับทุกข์เด็ดขาดที่เป็นจุดหมายซึ่งทุกคนควรเข้าถึง แต่ก็ไม่ใช่ว่า ทุกคนจะมีความสามารถเท่าเทียมกันที่จะเข้าถึงได้ ในทัศนะของเถรวาท มนุษย์ในโลกนี้อาจจัดแบ่งกลุ่มได้เป็น 4 ประเภทตามศักยภาพในการเข้าใจธรรมและการบรรลุธรรม (ธรรมภาติสมัย) ดังนี้³⁸

1. อุคฆฏัตถุญญ คือ คนที่มีความสามารถในการทำความเข้าใจธรรมสูง ได้รับรู้ธรรมแต่เพียงย่อๆ ก็สามารถทำความเข้าใจได้อย่างรวดเร็ว จากความเข้าใจทางเหตุผลอาจส่งต่อเป็นความประจักษ์ชัดในความเป็นจริงสูงสุดด้วยทั้งชีวิตและจิตวิญญาณทั้งหมดของเขา จนสามารถบรรลุธรรมชั้นสูงคือนิพพานได้โดยทันที

2. วิปจิตถุญญ คือ คนที่ไม่สามารถเข้าใจธรรมได้รวดเร็วเหมือนอย่างพวกแรก จำเป็นต้องได้รับคำชี้แจงเกี่ยวกับหัวข้อธรรมอย่างละเอียดชัดเจนเสียก่อนจึงจะสามารถทำความเข้าใจได้ สำหรับคนกลุ่มนี้ ในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด จำเป็นต้องอาศัยความเพียรพยายามมากกว่าพวกแรก จึงจะเข้าถึงความสำเร็จได้

3. เนยยะ คือ คนที่มีศักยภาพลดหลั่นลงไปอีก แต่ก็ยังพอจะแนะนำให้อาจารย์ชี้แจงบอกรายละเอียดได้ จำเป็นต้องใช้เวลาเป็นพิเศษ อาศัยการสวดรับฟังคำอธิบายชี้แจงบอกรายละเอียด จึงจะเข้าใจข้อธรรมนั้นได้ และการเข้าใจก็จะเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไปตามลำดับขั้น ในการปฏิบัติธรรม บุคคลประเภทนี้จะต้องใช้ความเพียรพยายามมากเป็นพิเศษ และอาจต้องใช้เวลาานพอสมควรจึงจะสามารถเข้าถึงจุดหมายสูงสุดได้ และการเข้าถึงก็จะเป็นไปตามลำดับขั้นเช่นกัน

4. ปทปรมะ คือคนที่ไม่สามารถทำความเข้าใจธรรมได้เลย แม้จะมีผู้อธิบายขยายความหัวข้อธรรมให้ฟังโดยพิเศษพิสดารเพียงใดก็ตาม ในการปฏิบัติธรรม แม้คนกลุ่มนี้จะใช้ความพยายามอย่างมากเพียงใดก็ตาม เขาก็ไม่มีทางบรรลุธรรมชั้นใดๆ ได้เลยตลอดชีวิตนี้

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในคัมภีร์บาลี ท่านใช้ศัพท์ว่า ธรรมภาติสมัย (การบรรลุธรรม) เป็นเกณฑ์แบ่งประเภทของบุคคลตามลักษณะดังกล่าวนี้ นั่นย่อมหมายความว่า การเข้าใจธรรมหรือการบรรลุธรรมในที่นี้ ไม่ได้เป็นการเข้าใจตามเหตุผลหรือตามระดับความคิดเชิงมโนทัศน์ (conceptual

³⁸ อญ.จตุกก. 21/133/183 ; อภิ.ป. 36/108/185 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525 อนึ่ง ดูคำอธิบาย (อีกแง่หนึ่ง) ใน สมภาร พรหมทา พุทธศาสนานิกายเถรวาท (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2532) หน้า 10-11

thought) หากแต่เป็นการประจักษ์รู้ (realize) ถึงธรรมหรือความเป็นจริงในชีวิตนี้ เป็นการประจักษ์แจ้งธรรมในความหมายของการบรรลุธรรมตามระดับขั้นต่างๆ จนถึงนิพพานในที่สุด นั่นก็หมายความว่า พุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่า มนุษย์มีศักยภาพแตกต่างกันไป คนบางกลุ่มสามารถตรัสรู้ประจักษ์แจ้งธรรมได้อย่างรวดเร็ว บางกลุ่มต้องใช้เวลาและความเพียรพยายามมากขึ้นไปกว่านั้นอีก บางกลุ่มต้องใช้เวลายาวนานเป็นเดือนเป็นปีจึงจะรู้แจ้งธรรมได้ และก็มีคนบางกลุ่มในโลกนี้ที่ไม่สามารถบรรลุธรรมได้เลยในชาตินี้ แม้เขาจะมีความรู้ความทรงจำหัวข้อธรรมต่างๆ ได้มากมาย สามารถอธิบายขยายความ ซึ่งแจ่มรายละเอียดของธรรมได้เป็นอย่างดี แต่ความสามารถของเขาก็เป็นไปเพียงแค่ระดับปัญญาตามระบบเหตุผลเท่านั้น หาใช่ปัญญาที่แท้ซึ่งประจักษ์ชัดในความเป็นจริงของสรรพสิ่งด้วยทั้งชีวิตและจิตวิญญาณแต่อย่างใดไม่ ดังข้อความในคัมภีร์บาลีที่ว่า “บุคคลผู้เป็นปทปรมะคือคนประเภทไหน คนที่สติบมาก ท่องจำได้มาก ทรงจำได้มาก กล่าวอธิบายขยายความได้มาก แต่ก็ไม่มี การบรรลุธรรมเลยในชาตินั้น นี้เรียกว่า บุคคลผู้เป็นปทปรมะ”³⁹

เมื่อมองเปรียบเทียบทัศนะในทั้งสองสำนัก เราจะเห็นว่า ทัศนะทางอภิปรัชญาในนิกายเซนที่แตกต่างไปจากเถรวาทได้นำไปสู่แนวคิดเรื่องศักยภาพของบุคคลในการบรรลุธรรมด้วย เซนมีทัศนะว่ามนุษย์มีศักยภาพเท่าเทียมกัน เพราะทุกคนมีพุทธภาวะอยู่เหมือนกัน ทุกคนต่างก็เป็นพุทธะอยู่แล้วโดยธรรมชาติ ส่วนในฝ่ายเถรวาท เพราะไม่ได้เชื่อว่า มนุษย์ทุกคนมีธรรมชาติเดิมแท้เป็นเช่นนั้นเหมือนกันหมด เถรวาทจึงไม่ได้มองว่า ทุกคนจะมีศักยภาพเท่าเทียมกันในการเข้าถึงธรรมหรือบรรลุจุดหมายสูงสุดทางศาสนา ถึงแม้มนุษย์โดยส่วนมากจะมีศักยภาพเพียงพอที่จะเข้าถึงนิพพาน (แม้ว่าจะแตกต่างกันในความรวดเร็วและเชิงซำบ้างก็ตาม) ถึงกระนั้นก็ยังมียุคสมัยอีกกลุ่มหนึ่งที่ไร้ศักยภาพในการบรรลุธรรมตลอดทั้งชีวิตนี้ ด้วยเหตุที่มนุษย์มีศักยภาพแตกต่างกันเช่นนี้ มนุษย์เราจึงจำเป็นต้องสร้างศักยภาพให้มากขึ้นตามลำดับจนสามารถเข้าถึงความหลุดพ้นหรือนิพพาน การเสริมสร้างศักยภาพหรือบารมีดังกล่าวนี้อาจกระทำด้วยกิจกรรมในลักษณะต่างๆ และอาจต้องเวียนว่ายตายเกิดในชาติภพต่างๆ ด้วย ฉะนั้น ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท เราจึงพบเห็นเรื่องราวของบุคคลมากมายหลายประเภทที่ได้เวียนว่ายตายเกิดเพียรสร้างสมบารมีเพื่อเข้าถึงความหลุดพ้น องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกอีกมากมายต่างก็มีประวัติในการสร้างสมบารมีในทำนองนี้เช่นกัน⁴⁰

³⁹ อภ.ป. 36/108/185 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525 “กตโม จ ปุคฺคโล ปทปฺรโม ; ยสฺส ปุคฺคลสฺส พหุเมปิ สฺสนโต พหุเมปิ ภาณโต พหุเมปิ ธรยโต พหุเมปิ วาจยโต น ตาย ชาตียา ธมฺมาภิสฺสโย โหติ, อโย วุจฺจติ ปุคฺคโล ปทปฺรโม.”

⁴⁰ ฐานใจประวัติแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า โปรดดู พุ.พุทธ. 33/1-28/403-549 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525 และคูประวัติของพระสาวกใน พุ.อป. 32/3-412/22-574 ; พุ.อป. 33/1-180/1-401 พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ 2525

อย่างไรก็ดี เดรวาทและรินไซเซนเชื่อตรงกันว่า เมื่อบุคคลสามารถขจัดทำลายวิชา
 ตัณหาอุปาทานจนเข้าถึงความหลุดพ้นได้อย่างแท้จริงแล้ว การดำเนินชีวิตของเขาก็จะเป็นไปอย่าง
 สะอาด สว่าง สงบ มีเสรีภาพทางจิต ปลอดโปร่ง และเป็นสุขเช่นเดียวกัน ผู้ประจักษ์แจ้งนิพพาน
 หรือผู้สัมผัสชาโตริกลับคืนสู่พุทธภูมิอันเป็นธรรมชาติเดิมแท้ของตน จะดำรงชีวิตอยู่โดยปราศจาก
 ความเร่าร้อนกระวนกระวายเพราะการบงการของกิเลสตัณหา จะไม่ถูกรอบงำด้วยความยึดมั่นถือ
 มั่นอันจะกลายเป็นความคิดแบ่งแยกว่าเป็นเขาเป็นเราอีกต่อไป ผู้บรรลุธรรมสูงสุดจะดำรงอยู่ด้วย
 ปัญญาและกรุณา อีกทั้งมีความหลุดพ้นคือวิมุตติ หรือนิพพาน หรือชาโตริ เป็นธรรมชาติที่แท้จริง
 ตลอดไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย